

L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc – Malu Galben (Moldavie Roumaine), eds. M. OTTE, V. CHIRICA & P. HAESAERTS, ERAUL 72, Liège, 2007, 233 p.

Lucrarea, a cărei succintă prezentare o creionăm în rândurile următoare, a apărut în binecunoscuta și prestigioasă serie de *Studii și Cercetări Arheologice a Universității din Liège* (ERAUL), cu numărul 72, și beneficiază de aportul științific a nu mai puțin de 14 autori.

Experiența editorială și științifică a editorilor acestui volum (*Marcel Otte, Vasile Chirica și Paul Haesaerts*) are la bază numeroase lucrări de rezonanță în peisajul literaturii științifice europene, dintre care amintim doar câteva: M. Otte, *Préhistoire des religions*, Paris, Masson, 1993; M. Otte, *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe*, Armand Collin, Paris, 1996; M. Otte et ali., *Traces et fonction. Les gestes retrouvés, Actes du colloque international de Liège* (décembre 1990), 2 vols, Liège, ERAUL no. 50, 1993 (co-dirigé avec P.C. Anderson, S. Beyries et H. Plisson); V. Chirica, *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians*, BAI, III, Iași, 1989; V. Chirica et ali., *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre Dniestr et la Tissa*, BAI, V, Iași, 1996; V. Chirica, *Gisements paléolithiques de Mitoc. Le Paléolithique supérieur de Roumanie à la lumière des découvertes de Mitoc*, BAI, XI, Iași, 2001; Haesaerts et ali., *The East carpathian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in Central Europe*, în *Quaternaire*, 14(3), p. 163-188.

Intensificarea cercetărilor de teren de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea a dus, printre altele, și la descoperirea sitului de la Mitoc – Malu Galben¹. Practic, de la primele observații de teren până la prezentul volum, condițiile avantajoase pe care le putea oferi unei comunități umane au atras atenția cercetătorilor, fie și la un prim contact vizual cu stațiunea. La acestea, așa cum reiese și din *Introducerea* prezentei lucrări, se adaugă condițiile chimice generale ale sedimentului, ce au favorizat prezervarea materiilor organice, permițând (p. 5), totodată, studierea resturilor faunistice dar și a cărbunelui de lemn recoltat din structurile de combustie prezervate și cercetate de-a lungul timpului.

Prin paginile dedicate *Istoricului cercetărilor*, semnat de Vasile Chirica, cititorul obține un excurs concis, trecând în revistă etapele de cercetare desfășurate la Mitoc, dar puse în contextul dezvoltării cercetării paleoliticului în România (p. 7–9), de la sfârșitul secolului al XIX-lea până în 1991, an în care a început colaborarea

cu echipa universității din Liège. Tot în acest capitol, cititorul este familiarizat cu sistemul de săpătură dezvoltat și utilizat încă de la debutul cercetărilor, în 1978, până în 1990, bazat pe un caroiaj de 2 m, cu raportarea adâncimilor la un punct „0”, situație impusă de dubla înclinare a sedimentelor, cu mențiunea că, până în 1988, săpătura a fost axată pe un decapaj artificial orizontal, iar după ce a fost atinsă adâncimea de 8 m și a fost constatată definitiv dubla înclinare a straturilor, săpătura a fost reorientată pe decapaje planimetrice, ce urmau regimul de sedimentare și nivelurile ocupaționale pe direcția Est-Vest (p. 9).

După o firească *Descriere a cadrului natural*, din punct de vedere macrosedimentologic și geomorfologic, cu privire specială la evoluția sistemului de terase, ce îi are ca autori pe V. Chirica și Constantin Mihăilescu (Chișinău) (p. 11–13), urmează un studiu amplu, semnat de Paul Haesaerts, referitor la *Cadrul stratigrafic și cronologic al sitului de la Mitoc Malu Galben* (p. 15–41). Impresionanta secvență loessică de la Mitoc, alături de complexe fenomene micromorfologice ce le comportă, impunea ca necesară existența acestui studiu, pentru buna înțelegere a etapelor ocupaționale de aici. Importanța acestui capitol rezidă și din faptul că în paginile lui se realizează coroborarea secvențelor stratigrafice și a orizonturilor bioturbate antropice identificate în cele două etape majore de cercetare a sitului, înainte de 1991 și după acest an (p. 21–25), ce au permis identificarea unei secvențe litostratigrafice cu 14 unități distincte, numerotate de sus în jos (vezi Fig. 6 din volum) și raportate la punctul „0”, localizat în careul N12 (p. 16). Nu în ultimul rând, ținem să subliniem importanța acestui studiu pentru secvențele arheologice de la Mitoc, în caz particular, dar și din oricare alt sit preistoric, în caz general. Acesta are rol esențial în stabilirea poziției stratigrafice a ansamblurilor arheologice, în identificarea proceselor ce au putut afecta contextele arheologice, post depozițional.

Următorul capitol al studiului monografic dedicat sitului de la Mitoc – Malu Galben este semnat de Judit Becze-Deac, Georges Stoops și Roger Langohr (Gand, Belgia). El reprezintă un *Studiu geopedologic* (p. 43–52) ce are la bază eșantioane neremaniate prelevate din profile și studiate prin stereo-microscopie. Plecând de la aceste rezultate, anumite fragmente au fost impregnate și pregătite pentru secțiuni subțiri, ce au fost studiate la microscopul petrografic, ori s-au întocmit analize complementare. Toate acestea aduc date suplimentare pentru condițiile climatice și regimul de umiditate ce a dus la formarea (și a afectat) suitei stratigrafice de la Mitoc.

¹ Al. Păunescu, *Exposé sur les recherches paléolithiques en Roumanie*, în, BAI, II, *La Genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie* Iași, 1987, p. 1–23.

Deși atinse doar tangențial în capitolul dedicat contextului stratigrafic și cronologic al sitului, problemele de cronologie absolută sunt tratate în detaliu în capitolul dedicat *Datărilor cu ^{14}C* , semnat de Fredy Damblon și P. Haesaerts (p. 53–65). Discursul științific al acestui capitol debutează, cum este și firesc, cu descrierea metodelor de prelevare și cu detalierea procedurilor de pretratare a probelor înaintea efectuării datării propriuzise. În acest sens, eșantioanele colectate după 1991 au fost supuse, inițial, analizelor antracologice, pentru identificarea speciei lemnoase. *Picea sp.* a fost, în general, specia folosită pentru date, la care se mai pot adăuga *Betula* sau *Juniperus*, atunci când acestea constituiau partea dominantă a eșantionului. Trebuie menționat că procedura de prelevare și pre-tratare a probei, ce urmează a fi supusă unei datări ^{14}C , este foarte importantă pentru obținerea unei acurateți maxime a datării. Din păcate, de multe ori în arheologia românească, aceste etape sunt ignorate pur și simplu, iar în cazul în care vârstele obținute nu susțin teoria arheologică construită *a priori*, ele sunt ignorate pe motiv că metoda este defectuoasă, de aceea lectura atentă a acestui capitol constituie un bun suport teoretic, presărat cu exemple concrete, menite a facilita înțelegerea corectă a acestei etape deosebit de importante din cercetarea arheologică. O a doua etapă, a oricărui demers științific privitor la cronologia unor realități culturale, o constituie analiza critică a datelor existente, după criterii bine definite, privitoare la natura și calitatea materialului datat și ținând cont de comentariile laboratoarelor de datare ce însoțesc vârstele respective. De aceea, subscriem și noi concluziilor acestui capitol metodologic, potrivit cărora „*il faut insister un fois encore sur l'importance d'un contrôle strict de la qualité du matériel collecté dans une contexte stratigraphique précis*” (p. 65).

Secvența stratigrafică de la Mitoc a furnizat 68 de date ^{14}C , realizate, în general, pe probe de cărbune de lemn, dar și pe oase sau coarne de cervidee. Practic, în urma studiului menționat mai sus și a corelărilor stratigrafice din diferitele perioade de cercetare a sitului, o prima grupă de 46 de vârste ^{14}C au fost re poziționate pe secvența stratigrafică corectată, la care se adaugă o a doua grupă, de 22 de vârste, cercetate în perioada 1993–2004. Complexitatea datelor furnizate de acest sit a impus o rigurozitate sporită în utilizarea vârstelor ^{14}C (p. 25–27), bazată, așa cum am mai subliniat, pe natura și calitatea materialului datat, dar și pe fiabilitatea contextului stratigrafic. Pentru înțelegerea în detaliu a suitei stratigrafice, a cronologiei și mediului, a se vedea figurile 11 și 12 din volum, figuri cu reale valențe de exemplu de standard de cercetare și rigurozitate științifică. În lipsa datelor palinologice, întregirea imaginii paleomediei de la Mitoc are la bază date paleosedimentologice, antracologice, malacologice, dar și cele furnizate de studierea resturilor marilor vertebrate identificate în cursul campaniilor de cercetări. Se propune, astfel, o evaluare calitativă a contextului paleoclimatic, a diferitelor evenimente grupate în cinci cicluri, notate I–V, în funcție de specificul sedimentologic și pedologic (p. 30–32). Pentru ca imaginea să fie completă, următoarea etapă a

demersului științific este corelarea tuturor acestor date și integrarea lor în context regional, puse în evidență în situri precum Molodova V, Kormani IV. Cosăuți (R. Moldova), ori Ripiceni – Izvor (p. 32–36; fig. 14–15). Schema multiregională (vezi fig. 16 din volum) propusă, permite precizarea în detaliu a relațiilor între evoluția ansamblurilor tehnoculturale, modificările globale ale mediului climatic și fazele de sedimentare loessică.

Imaginea despre contextul paleoclimatic al sitului ne este completată prin capitolele privitoare la *studiul resturilor paleobotanice* (Fredy Damblon (Bruxelles), p. 67–80) și a *datelor malacologice* (Atanasie Prepelitza (Chișinău), p. 81–83). Chiar dacă diagrama polinică de la Malu Galben nu este relevantă, din cauza rarității polenului și proastei conservări a acestuia, la care se adaugă și informațiile ce au fost obținute pe siturile învecinate, de la Valea Izvorului și Pârâul lui Istrate, dar care din păcate nu sunt datate prin radiocarbon, rămâne valabilă și comparabilă, pentru situl de la Mitoc, diagrama polinică din situl Molodova V (pe Nistru), ce acoperă Pleniglaciul mijlociu și superior. Materialul supus determinărilor antracologice a fost recoltat în campaniile 1991–1993 și totalizează un număr de 149 de probe de cărbune de lemn (p. 68, fig. 2), cele mai multe fiind prelevate din plan vertical, pentru a se putea evita orice antrenare sau remaniere stratigrafică mai greu vizibilă în plan orizontal. În urma acestor determinări a fost pusă în evidență o predominare clară a resturilor de *Picea* (probabil, legate de o anumită selecție a speciei pentru foc). *Pinus cembra* și *sylvestris* este observat doar la nivelul subunității 5b, în jur de 24000 BP, sigur, condițiile climatice din Pleniglaciul superior putând favoriza temporar această specie, în raport cu *Epicea*. Taxonul nediferențiat *Picea/Larix* a fost identificat în partea superioară a sub-unității 6b. De asemenea, prezența cărbunelui de *Juniperus* și *Betula* la nivelul subunității 8b este interpretată prin comparație cu cel de *Picea*, ca o expresie a unei colectări ocazionale, dar în acord ecologic cu restul ansamblurilor antracologice. Deosebit de interesantă ni se pare și identificarea resturilor de cărbune provenind de la plante erbacee precum *Poaceae* (graminee), *Cyperaceae* sau *Caryophyllaceae*, a căror origine este stepică, identificate cu precădere în vetrele gravettiene din unitatea 6b, și legate de anumite activități umane (p. 80 în volum), într-un fel sau altul puse în evidență și la Dolni Vestonice. În acord cu autorul, suntem de părere că studierea aprofundată a acestor resturi de plante erbacee în regiune va aduce date noi privitoare la exploatarea mediului vegetal de către om în Paleoliticul superior. Reconstituirea paleomediei are deci la bază complementaritatea datelor pedostratigrafice și antracologice din situl de la Malu Galben, cu datele palinologice din regiunile apropiate. Ansamblul resturilor carbonizate din secvența pedostratigrafică de la Mitoc sugerează un mediu de tip stepic, de la pădure-stepă la *Epicea*.

Datele furnizate de identificările malacologice (27 de eșantioane) aduc precizări asupra mediului formațiunilor loessice, care acoperă terasa și include nivelurile aurignaciene și gravettiene, fiind identificate 11 specii

diferite, toate continentale (p. 81, tab. 1 și fig. 1 din volum). Asociațiile de moluște de la Mitoc aparțin unui mediu deschis și indică o oarecare variabilitate a umidității, într-un climat mai rece decât cel actual, însă nu foarte scăzut. Doar prezența speciei *Vallonia tenuilabris* în eșantionul nr.2 evocă o răcire accentuată într-un climat de tip boreal-alpin.

Unul din cele mai ample capitole ale volumului avut în vedere este semnat de M. Otte, Pierre Noiret, V. Chirica și Ilie Borzic (Chișinău), fiind dedicat *Industriei litice* (p. 85–135), provenite din campaniile 1978–1990 și 1992–1995. Din punct de vedere terminologic, pentru a nu se induce în eroare cititorul, a fost menținută denumirea etapelor ocupaționale majore Aurignaciene (I–III) și Gravettiene (I–IV), la care s-au adus nuanțările impuse de cercetările din perioada 1992–1995 (Ansamblul Gravettian, respectiv Aurignacian dispersat). Fără a intra în detalii de natură cantitativă, ne reține atenția, încă de la începutul capitoului, enunțarea strategiilor de exploatare a materiei prime identificate ca fiind: a) debitaj specializat, b) debitaj „de masă”, și c) debitaj pentru prepararea inițială a galetului și exploatarea lui ulterioară, funcție de necesități, în altă parte. Toate cele trei strategii de exploatare pot fi întâlnite, atât în ansamblurile litice specifice Gravettianului, cât și Aurignacianului (p. 86). Produsele de debitaj sunt dominate de suporturile laminare, atât în Aurignacian cât și în Gravettian, extrase prin percuție directă cu percutor moale. O bună parte din suporturile uneltelor aurignaciene sunt realizate pe așchii mai mult sau mai puțin masive și adesea corticale, folosite nu ca o tendință tehnologică autonomă, ci ca o recuperare oportunistă a anumitor deșeuri de la producția laminară (p. 90 în volum). Utilajul este fasonat în manieră clasică, prin folosirea rețușelor abrupte bipolare pentru armăturile *à dos* sau *à cran* sau a rețușelor lamelare, tipice gratoarelor aurignaciene. De asemenea, a fost constatată prezența tehnicii de tip Kostenki. În ceea ce privește piesele musteriene, trebuie menționat că ele au fost identificate în contexte stratigrafice remaniate și conțin elemente de tehnică musteriană sau levalloisiană, ce au fost reintegrate în lanțul operațional și transformate în gratoare sau burine aurignaciene (p. 90).

Din punct de vedere tipologic, secvența aurignaciană este reprezentată de gratoare și burine carenate, burine *busqué*, dar și de o raritate a lamelor rețușate. Ansamblurile litice ce aparțin Gravettianului sunt dominate de armăturile *à dos* simple (vârfuri La Gravette, microgravette), cu precădere în partea superioară a suitei stratigrafice (ansamblurile litice IV și III). Pentru o imagine detaliată a structurii tipologice a industriei litice de la Mitoc Malu Galben, a se consulta p. 97–89 și tabelul 9 din volum, privitor la piesele descoperite în perioada 1978–1990, sau p. 92–100 și tabelul 20, pentru săpăturile mai recente (p. 100–135 din volum).

Ceea ce reiese limpede, încă de la începutul capitoului, este motivația pentru care oamenii au ales frecvent acest sit și anume abundența materiei prime de bună calitate, activitățile generale efectuate aici fiind legate de *mise en forme* a blocurilor de materie primă, de

producerea pieselor căutate semifinite și extracția suporturilor.

Analiza tehnologică este însoțită de un studiu *Funcțional și tehn-economic al gratoarelor aurignaciene*, semnat de Paula Jardon Giner (p. 137–141), aplicat pe 26 de gratoare nucleiforme și burine *busqué*, la care se adaugă 41 de unelte rețușate. Acest studiu a fost consolidat printr-o documentare experimentală pe 215 unelte litice cu morfologie diferită, printr-un studiu al *chaînes opératoires* al gratoarelor, printr-o utilizare a 288 de gratoare înmănușate, la care se adaugă comparațiile de natură etnologică, dar și un studiu comparativ cu o serie de materiale litice provenite din situl Siureni I (Ucraina). Concluzia acestui studiu este clară: „*les surfaces des outils ne semblent pas avoir été altérées. Aucune grattoir nucléiforme, ni burin busqué, n'a montré de poli et/ou de micro-écaillures produits par l'utilisation*” (p. 138). Această concluzie susține, la rândul ei, caracterul de atelier de cioplire a silexului din situl de la Mitoc Malu Galben. În acest caz, gratoarele carenate cu morfologie nucleiformă putând fi interpretate ca nucleee (p. 141).

În situația prezentării descoperirilor din acest sit, succint sunt trecute în revistă elementele aparținând *industriei osoase și a mărturiilor estetice* (V. Chirica, P. Noiret, p. 143–144).

Într-o manieră detaliată sunt prezentate *analizele arheozoologice* ale materialelor prelevate din atelierele de cioplire de la Malu Galben, studiu realizat de Ignacio Lopez Bayon și Achilles Gautier (p. 145–166). Fără a intra în detalii, amintim aici unele dintre speciile identificate, cum ar fi: *Marmotta bobac* (specie tipică stepelor euroasiatice), *Canis lupus*, *Felis leo spelaea*, *Elephas primigenius*, *Coleodonta antiquitatis*, *Equus cf. Germanicus/latipes*, *Megaceros giganteus*, *Rangifer tarandus*, *Bos primigenius* sau *Bison priscus*. Analizarea acestor elemente ne oferă informații cu privire la fazele de ocupare aurignaciene și gravettiene, cu posibilitate de interpretare spațială, de a determina durata estimată a ocupării, dar și creionarea unei strategii de vânătoare, sau furnizarea unor date complementare pentru reconstrucția paleoenvironmentală (p. 162–166).

Structurile ocupaționale ale sitului (1978–1990, 1991–1997) sunt prezentate de V. Chirica, sub forma unei sinteze (p. 167–172) referitoare la cele 54 de concentrații de piese litice ce constituie atelierele atribuite Gravettianului, la care se adaugă cele 13 ateliere de vârstă aurignaciană (vezi tabel 1 din volum). În acest capitol sunt trecute în revistă și cele 19 structuri de combustie aurignaciene și 50 atribuite Gravettianului (vezi tabel 2).

Paleoliticul de Mitoc este discutat de V. Chirica în *cadru paleoliticului din România* (p. 173–182), prin comparație cu zona Prutului mijlociu, cu spațiul cuprins între Prut și Nistru, sau cu alte regiuni mai sudice ori mai vestice. Privitor la debutul paleoliticului superior din zona Prutului mijlociu, autorul, pe baza argumentelor de ordin tipologic, este de părere că avem o situație complexă de existență a două manifestări culturale: Aurignacianul identificat la Mitoc – Malu Galben și cultura de tip Ripiceni-Brânzeni, pusă în evidență în situri

ca Mitoc – Valea Izvorului, Ripiceni-Izvor, Brânzeni și altele (p. 178). În aceeași manieră metodologică este abordată și analiza comparativă a nivelurilor ocupaționale gravettiene de la Mitoc – Malu Galben, prin care este rediscutată, din aceeași prismă, problema nivelurilor gravettiene de la Ripiceni-Izvor, fiind propusă o evoluție cultural-cronologică regională pe patru faze (I–IV), în care situl de la Mitoc – Malu Galben își încheie evoluția la nivelul fazei evolutive III (p. 180–182).

Concluziile volumului, prezentat în linii generale în rândurile de mai sus, sunt semnate de M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, P. Noiret (p. 183–184) și sunt urmate de o importantă anexă privitoare la inventarul complet al utilajului litic descoperit în perioada 1978–1990 și 1992–1995 (186–218). Volumul se încheie cu o consistentă listă bibliografică, menită a asigura, odată în plus, suportul de probitate științifică a afirmațiilor cuprinse în paginile acestei cărți.

*

Lectura acestui instrument de lucru ne îndeamnă la meditație și responsabilitate științifică, din rațiuni lesne de înțeles dacă, fie și involuntar, ne străbate vreă idee de comparație cu ceva ce ar avea legătură cu realități arheologice contemporane.

Problematica existenței sau nu a unei scări valorice pentru România contemporană nu este străină nici *Arheologiei* ca știință, rezultată și promovată ca o expresie a unor cunoștințe însușite în/sau de la o *Școală*, pe baza unor modele recunoscute, create ori imaginate. Analiza structurii acestui volum nu poate să nu ne trimită cu gândul la diverse alte studii cu caracter monografic, ce au rolul de a statua concluzii și rezultate științifice interpretate și/sau interpretabile, dar prezentate ca axiomatice. De aceea, lectorul inițiat are capacitatea și implicit obligația de a discerne veridicitatea și probitatea științifică a unor afirmații din noianul de informații ce vede anual lumina tiparului, pentru a putea îndruma pașii celor în curs de inițiere în tainele cercetării științifice, prin indicarea unor modele reale.

Practic, *Arheologia* ca știință, prin metodele ei, evoluează indiferent de adaptarea/adaptabilitatea personajelor și/sau de capacitatea lor de însușire a acestor aspecte evolutive. Prin această prismă, reiese limpede că nu se justifică imperios sublinierea, în formule teoretice și în repetate rânduri, a unor aspecte metodologice, câtă vreme ele există, funcționează și evoluează sub ochii noștri. Cu alte cuvinte, plusurile științifice nu rezidă din reinventarea locală a unor artificii tehnice sau rezultate științifice deja încetățenite în alte părți, mai mult sau mai puțin îndepărtate, accesibile sau nu lectorului, mai mult sau mai puțin avizat, de la noi. Personal, considerăm, pe de o parte, redundant ca astăzi să se mai sublinieze „necesitatea” *pluri-* sau *multidisciplinarității* în arheologie, iar pe de alta, chiar hilar, având în vedere că cercetarea arheologică nu

se mai poate face, de multă vreme, altfel decât multidisciplinar.

Lucrarea prezentată mai sus arată limpede că multidisciplinaritatea stă la baza cercetării arheologice, la baza concluziilor de ordin istoric și a interpretărilor științifice, nefiind un simplu precept invocat, sublim, dar care lipsește cu desăvârșire, ca în multe alte ipostaze ale realității cotidiene.

Sigur, din punct de vedere arheologic, de cele mai multe ori, stadiul cercetărilor arheologice, în sens larg, dar mai ales în sens strict, privitor la arheologia paleoliticului din România, este cel trasat la mijlocul anilor '70, nuanțat în anii următori și devenit certitudine prin amplele studii cu caracter de sinteză apărute în ultimii zece ani. De aceea, lucrările de reevaluare și punere în context a unor realități mai vechi, sau a rezultatelor cercetărilor mai recente, prin care, perspectivele nu pot fi altele decât cele care sunt înscrise pe linia dezvoltării cercetării științifice contemporane, adică, cu riscul de a deveni repetitiv, acestea sunt în prezent implicit multidisciplinare și nu declarativ multidisciplinare.

Contrar unor tendințe ce caracterizează o bună parte din demersurile de acest fel, nu ne propunem a scoate în evidență elemente structurale ce pot fi considerate redundante și nici nu încercăm o analiză comparativă, între acest volum, prin rezultatele sale, și diverse altele, din motivele expuse câteva rânduri mai sus, și anume: diferența prea mare între termenii ce ar trebui comparați. De aceea, am evitat detaliile de prezentare în unele puncte esențiale, tocmai pentru a nu priva lectorul de dorința și plăcerea de a descoperi singur complexitatea acestui volum și de a-l utiliza în demersul științific. Tot ceea ce am dorit, prin scrierea acestei note, a fost semnalarea unei apariții deosebit de importante pentru cercetarea paleoliticului din spațiul carpatic, ce are la bază un cumul impresionant de date multidisciplinare, prin prisma cărora se pune în context regional succesiunea nivelurilor ocupaționale de la Mitoc - Malu Galben și care, prin ea însăși, se impune ca un model de cercetare și publicare.

Prin volumul *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc – Malu Galben (Moldavie Roumaine)*, coordonat de M. Otte, V. Chirica & P. Haesaerts, la care se adaugă studiile individuale publicate în ultimii ani privitor la acest sit, se pun în circuitul științific mondial realități cultural-cronologice din spațiul românesc, care, chiar dacă publicate anterior, au rămas (ca multe altele) necunoscute și ignorate în mediile cercetării științifice internaționale. De aceea, suntem de părere că seria colaborărilor, a cercetărilor și valorificării rezultatelor de acest tip – și în spiritul acestui volum – trebuie amplificată, plecând de la rezultatele palpabile ale unui model demn de urmat.

ION C. BĂLTEAN

Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpatică, edit. coord. NICOLAE URSULESCU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2007, 257 p.

Volumul a fost realizat în cadrul unui grant, finanțat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din Învățământul Superior (CNCSIS), și și-a propus să reprezinte un pas înainte în lămurirea anumitor probleme ale eneoliticului, fără să pretindă epuizarea subiectului; necesitatea adunării în paginile unui volum a unor studii care au tangență cu problemele perioadei eneolitice derivă de la convingerea specialiștilor că eneoliticul din spațiile est-carpatică se impune, prin realizările sale de excepție drept una din cele mai strălucite civilizații ale preistoriei europene și universale.

Ideea redactării unei asemenea lucrări s-a conturat treptat, în cadrul proiectului de cercetare *Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpatică*, finanțat de CNCSIS, în perioada 2004-2006. Rezultatele obținute în cadrul temei de cercetare au permis participarea, cu comunicări, a unui grup numeros de membri ai grantului, la cel de-al XV-lea Congres al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice, desfășurat la Lisabona, între 4 și 9 septembrie 2006. Recunoscând importanța participării grupului românesc la acest congres, dr. Romeo Dumitrescu, președintele Fundației „Cucuteni pentru Mileniul III”, din București, a asigurat, cu generozitate, baza financiară a participării unor membri ai grantului la congresul de la Lisabona. Considerăm ca fiind binevenit demersul editorului coordonator de a publica, în cadrul aceluiași volum, comunicările susținute la congresul de la Lisabona, aducând astfel la cunoștință, rezultatele cercetării specialiștilor participanți la acest proiect.

Volumul este compus din 12 studii, scrise în limba română, dar care au și ample rezumate în engleză și franceză, la care se adaugă un index general (p. 249–256) și o listă de abrevieri (p. 257).

Volumul debutează cu un studiu introductiv, semnat de Nicolae Ursulescu, *Civilizația cucuteniană: argumente ale dimensiunii europene* (p. 5–20), în care autorul analizează principalele aspecte ale complexului cultural Cucuteni-Tripolie, argumentând necesitatea tratării acestuia în contextul chalcoliticului european. Necesare se dovedesc și precizările privind metodologia și terminologia utilizate în acest volum. În continuare, autorul mai sus menționat, în colaborare cu Mădălin-Cornel Văleanu, analizează (p. 21–62) comunicările despre primele descoperiri de la Cucuteni (1885–1889), prezentate de Al. Odobescu și Gr. Buțureanu la cel de al X-lea Congres Internațional de Antropologie și Arheologie Preistorică (Paris, 1889) și de G. Diamandy la Societatea de Antropologie din Paris (1889 și 1890), precum și rolul acestor lucrări în receptarea culturii Cucuteni în arheologia europeană. Gheorghe Lazarovici

și Cornelia-Magda Lazarovici analizează construcțiile neo-eneolitice de cult din sud-estul Europei, pornind de la exemplele oferite de Orientul Apropiat și Anatolia (p. 63–102).

Urmează un grup de trei articole „tehnice”. Attila László (p. 103–130) discută despre arhitectura culturii Ariușd-Cucuteni-Tripolie și avansează unele ipoteze privind tipurile de case și tehnicile de construcție, în lumina observațiilor făcute în așezările de la Ariușd și Malnaș Băi, din sud-estul Transilvaniei. Nicolae Ursulescu și Felix Adrian Tencariu aduc noi date privind arhitectura locuințelor din cultura Precucuteni (p. 131–156), iar Letiția Scarlat prezintă (p. 157–172), în linii generale, tipologia instalațiilor pentru foc, cu utilizare casnică, aparținând culturilor Precucuteni și Cucuteni.

Maria Diaconescu descrie (p. 173–178) o statueta antropomorfă de un tip deosebit, descoperită întâmplător, în așezarea de tip Cucuteni A-B de la Ungureni (jud. Botoșani), iar George Bodi prezintă (p. 179–188) câteva considerații teoretice referitoare la arheologia mediului, cu privire specială asupra arheologiei aluviale, aplicate la așezarea cucuteniană de la Hoisești (jud. Iași). Raluca Kogălniceanu pune în discuție (p. 189–212) locul copiilor în societatea neo-eneolitică, așa cum rezultă din analiza practicilor funerare, iar Sabin Adrian Luca și Cosmin Suciuc prezintă (p. 213–226) detalii despre o bază de date C¹⁴, pentru eneoliticul și eneoliticul din regiunea carpato-dunăreană.

Romeo Dumitrescu propune (p. 227–240) o abordare interdisciplinară, din punct de vedere medical, a ansamblurilor de statuete feminine descoperite în așezările precucuteniene de la Isaiia-Balta Popii (jud. Iași) și Poduri-Dealul Ghindaru (jud. Bacău). Ioana Robu tratează (p. 241–248) unele probleme tehnologice ridicate de statuetele din cele două complexe precucuteniene, la Isaiia și Poduri.

În continuare, ne propunem să discutăm trei articole prezente în acest volum.

În *Arheologia aluvială. Principii teoretice și aplicații privind așezarea cucuteniană de la Hoisești*, (p. 179–188), George Bodi, continuând unele direcții de cercetare trasate în anii '80 de Colin Renfrew, propune câteva considerații teoretice referitoare la arheologia mediului, cu privire specială asupra arheologiei aluviale. Partea aplicată analizează condițiile paleomediului specific așezării de la Hoisești și stabilirea gradului în care acestea permiteau practicarea unei agriculturi cu performanțe sporite. În partea de început, cercetătorul prezintă cadrul metodologic care i-a permis să analizeze, din punctul de vedere propus, așezarea de la Hoisești.

După prezentarea cadrului geografic, autorul încearcă să reconstituie condițiile paleomediului specific așezării, chiar dacă *datele existente până în acest moment nu ne permit realizarea unei imagini complete asupra mediului înconjurător existent în perioada locuirii din așezarea cucuteniană de la Hoisești* (p. 181). Cu toate acestea, autorul încearcă să răspundă la întrebarea: care au fost factorii care au determinat stabilirea unei locuiri umane într-o zonă cu risc ridicat de inundație? Analiza pe care cercetătorul o realizează se dovedește a fi una complexă, apelând la informații de natură geomorfologică și de pedologie. Punând în balanță toate informațiile de care dispune, autorul trage și unele concluzii corecte, anume că lunca Bahluiului nu oferea condiții favorabile practicării agriculturii¹ și, de aceea, alte studii asupra condițiilor și resurselor naturale oferite de lunca Bahluiului vor permite conturarea unei imagini exacte și amănunțite a economiei așezării de la Hoisești. Chiar dacă astfel de studii sunt încă în fază incipientă, sperăm că ele vor continua, întregind imaginea pe care o avem în prezent asupra paleomediului și oferind noi răspunsuri în problemele, încă deschise, ale activităților umane și relației acestora cu mediul înconjurător, în cadrul unor unități sociale delimitate.

Remarcăm, în cuprinsul acestui volum, articolul semnat de Raluca Kogălniceanu, *Înmormântări de copii în contexte intramurale și extramurale din neoliticul și chalcoliticul României: problema „interiorului” și „exteriorului”* (p. 189–212), și în care cercetătoarea pune în discuție unele teorii privind locul copiilor în societate, așa cum rezultă din analiza practicilor funerare, întreprinsă pe loturi mari de morminte, din neoliticul timpuriu până în eneoliticul dezvoltat.

Acest studiu se înscrie pe linia preocupărilor mai vechi ale autoarei (practicile funerare din preistorie) și vine să completeze un gol, demult resimțit, în această problemă. Discutând problema mormintelor de copii, autoarea aduce în discuție statutul lor de marginalizați, de excluși de la practicile funerare obișnuite ale comunității, sau de indivizi legați de negocierea puterii sociale. Autoarea observă, în istoricul cercetării, că problema mormintelor de copii a fost abordată destul de puțin în literatura de specialitate din România, perspectivele acelor studii fiind *în oarecare măsură limitate, lipsindu-le o încadrare și o analiză într-un context mai larg* (p. 190). După necesarele precizări metodologice, cercetătoarea amintește toate descoperirile de grupuri de morminte din neo-eneolitic, după care trece la analiza descoperirilor, pentru a vedea în ce măsură se poate vorbi

despre copii ca o categorie exclusă din, sau inclusă în, cadrul practicilor funerare uzuale.

Din observațiile prezentate se remarcă faptul că, în general, procentul de morminte de copii, în cadrul unor loturi mai mari și coerente, se situează în limitele normale de mortalitate, iar ipoteza că diviziunile de vârstă ne-adultă beneficiau de un tratament deosebit nu se susține. De asemenea, autoarea argumentează că nu există suficiente dovezi care să sprijine teoriile de excludere a copiilor de la practicile funerare uzuale; atunci când, aparent, s-ar părea că avem de-a face cu un asemenea obicei, consideră că este vorba, mai degrabă, de o excepție de la regulă decât de o atitudine general valabilă. Având în vedere baza de date de la care pornește cercetătoarea, considerăm că aceste concluzii sunt pertinente, ținând seama de cadrul teoretic solid pe care îl dovedește și de analizele efectuate; deosebit de utile sunt și cele 13 figuri și grafice care însoțesc textul.

Considerăm interesant și articolul doctorului Romeo Dumitrescu, *Coduri neolitice. O abordare diferită a statuetei feminine din cultura Cucuteni* (p. 227–240). Lucrarea propune o abordare interdisciplinară a interpretării statuetei feminine descoperite în așezările de la Isăia-Balta Popii și Poduri-Dealul Ghindaru. Autorul privește această problemă din punctul de vedere al medicului, pasionat de arheologie. În acest eseu, își pune o serie de întrebări: de ce sunt atât de multe statuete feminine?; de ce majoritatea sunt sparte și doar rar întregi?; de ce reprezentarea femeii este atât de schematică, în general, și atât de descriptivă în ceea ce privește trăsăturile sexuale?

După o scurtă prelegere de fiziologie, autorul schițează și o serie de răspunsuri la aceste întrebări. Astfel, bazându-se pe prezența conurilor cu simbolistică falică, corespunzătoare celor 21 de statuete, ansamblurile de statuete ar putea reprezenta o schemă a perioadei fertile și a perioadei menstruale sau, poate, împreună cu scăunelele, conurile mici și biluțele ar reprezenta „truse de fertilitate”, pe care fiecare cuplu le primea în dar înainte de căsătorie.

Semnalăm și grafica de bună calitate a volumului, cu unele mici excepții (ex. fig. 1, p. 22; fig. 3a, p. 65; 5 a,b și 6 de la p. 67).

Încheiem această prezentare, având credința că studiile cuprinse în acest volum își vor găsi un loc stabil în circuitul științific.

SERGIU CONSTANTIN ENEA

¹Deși autorul admite că cerealele constituie cultura de bază a sistemului agricol specific comunităților cucuteniene, totuși el presupune că exploatarea altor resurse ale luncii râului poate fi răspunsul la întrebare.

VALENTIN A. DERGAČEV, *O skipetrakh, o lošadjakh, o vojne. Etjudy v zaščitu migracionnoj koncepcii M. Gimbutas (Despre sceptre, cai și război. Studiu în apărarea concepțiilor migraționiste a M. Gimbutas)*, Editura “Nestor-Istoriја”, Sankt-Petersburg, 2007, 488 p. (inclusiv 172 figuri, 43 tabele, 12 hărți, 3 anexe)

Volumul, care impresionează la prima vedere, atât prin dimensiuni, cât și prin calitatea grafică, este structurat în trei mari părți, prima: *Despre concepția migraționistă a M. Gimbutas și reflectarea ei în materialele culturii Cucuteni-Tripolie* (p. 21–66), partea a doua: *Despre sceptre* (p. 69–212), la care se adaugă o introducere, *Din partea autorului* (p. 17), trei anexe (p. 415–454), trei scurte rezumate, în limbile rusă, engleză și română (p. 455–469), o bibliografie (p. 470–486) și o listă a abrevierilor (p. 487).

Autorul își construiește volumul pornind de la verificarea arheologică a concepției migraționiste enunțată de către Maria Gimbutas, referitoare la originea indoeuropeanilor și expansiunea lor din est spre vest, în zona carpato-dunăreană și în Balcani; în prima parte a lucrării este prezentată sumar, dar și comentată, concepția migraționistă a cercetătoarei amintite (cu cele trei valuri de migrație, primul între 4400–4300 BC, al doilea între 3500–3300 BC și al treilea între 3100–2900 BC), după care autorul volumului trece la identificarea posibilelor dovezi ale acestor migrații.

Cercetarea întreprinsă și cuprinsă în acest volum vizează, mai ales, primul val al migrației, pe care autorul îl plasează în timpul fazei A a culturii Cucuteni, și care este analizat prin prisma dovezilor lăsate de aceste populații nomade, care s-au deplasat în acest areal.

Autorul încearcă să acrediteze existența unor ciocniri violente și cauzatoare de mari distrugerii în timpul fazei A, conflicte ce au avut cauze externe, respectiv pătrunderea dinspre stepele estice a primului val nomad; demonstrația are la bază analiza a trei aspecte: fortificațiile așezărilor (p. 36), toponimia (p. 42) și mijloacele de război (p. 49, cu o privire specială asupra vârfurilor de săgeți). Demonstrația autorului este susținută de numeroase tabele, amintind aici pe cele despre fortificații (p. 37) și răspândirea vârfurilor de săgeți (p. 50); de multe ori, tabelele sunt însoțite de grafice și figuri. Din datele prezentate se observă o creștere semnificativă a vârfurilor de săgeți din așezările Cucuteni A și A–B, pe care autorul le pune tocmai pe seama acestor conflicte, excluzând intensificarea vânătorii în această perioadă, de vreme ce oasele de animale sălbatice (provenite din vânătoare) sunt în continuare puține (graficul 9, p. 54). Existența acestor impacturi violente este dovedită și de sporirea bruscă a metalului, folosit în special la fabricarea armelor, autorul exemplificând prin răspândirea cuțitelor de tip Usatovo.

În acest moment, autorul se întrebă¹ cine au fost acești nomazi și de unde a venit această amenințare? Din această întrebare rezultă ceea ce autorul a numit „cartea

de vizită” a oaspetului nepofit (p. 56); astfel, elemente de identificare a „oaspetului nepofit” ar fi (p. 57–58): *armele* (confectionate în steпа Europei de Est și răspândite în arealul Cucuteni A și A–B, cum ar fi: vârfurile rombice de săgeți, lamele lungi de cuțit, topoarele de tip Mariopol, sulitele cu vârfuri de os, precum cel de la Giurgiulești, *sceptrele de piatră, ceramica cu scoică în pastă* (originară din stepele estice și care apare pentru prima dată în bazinul dunăreano-carpatic în Cucuteni A), *înhumarea în poziție întinsă* (ce apare în Cucuteni A-Tripolie B₁, la Scânteia, întâlnită și în etapele târzii, la Traian, Nezvisko, datele antropo-logice indicând evidente asemănări între aceste schelete și cele de la Mariopol sau de pe Nipru și Donet), *statuetele antropomorfe de bărbat și falusurile (ca simboluri ale dominației bărbatului), podoabele din scoică Unio* (de tip Mariopol, întâlnite și la Decea Mureșului), iar în final, autorul consideră că și *roata* poate constitui un indiciu, dar acest aspect mai trebuie verificat (de ex. Puricani, p. 58).

La sfârșitul primei părți, este inserat un amplu repertoriu, diferențiat pe culturi (Precucuteni-Tripolie A, Cucuteni A-Tripolie B₁, Cucuteni A-B-Tripolie B₂, Cucuteni B-Tripolie C₁, Horodiștea-Foltești-Tripolie C₂), care cuprinde: coloana 2 – așezări, 3 – toponime, 4 – fortificații, 5 – vârfuri de săgeți, 6 – oase de animale sălbatice, 7 – bibliografie (p. 59–66).

Partea a doua a volumului (p. 69–212) este dedicată studiului sceptrelor zoomorfe de piatră, datate în eneolitic, în contextul Europei de Est și Sud-Est; această problemă a mai fost discutată pe larg și cu alte ocazii², aici fiind reluate câteva din concluziile mai vechi ale autorului. Până în prezent se cunosc aproximativ 40 de astfel de sceptre; apariția acestor obiecte, primul acum peste o sută de ani³ (tabel 1, p. 71), a atras atenția cercetătorilor asupra lor, până în prezent, sceptrelor de piatră fiindu-le dedicate câteva sute de articole. Cercetătorul moldovean consideră că discutarea semnificației acestei categorii deosebite de artefacte trebuie făcută în legătură cu trei aspecte: problema locului și timpului domesticirii calului, problema începutului ierarhizării

² Valentin Dergačev, *Două schițe în susținerea teoriei migraționiste. Considerații referitoare la problema interacțiunilor populației de stepă cu vechii agricultori din Europa de Est și Sud-Est în perioada eneolitic-bronz timpuriu*, în *Thraco-Dacica*, XXI, 2000, p. 33–101; idem, *Kul’turnaja funkcija skipetrov i model’ ih vozmožnoj arheologizacii (Po dannym gomerovskovo epasa)*, în *Stratum-plus*, 2, 2001–2001, p. 335–369; idem, *O skipetrakh. Etjudy v zaščitu migracionnoj koncepcii M. Gimbutas*, în *Revista Arheologică*. Serie Nouă, 1, 2005, 2, p. 6–166.

³ În 2007, în Ucraina, s-a mai descoperit încă un sceptru zoomorf de piatră, de tipul celor realiste, care nu a fost cuprins în acest volum. Informație amabilă de la dl. Dergačev, căruia îi mulțumim și pe această cale.

¹ Această metodă, de a pune întrebări și a găsi răspunsuri, este folosită foarte frecvent în volum.

sociale și apariției conducătorului, problema expansiunii populațiilor de stepă în arealul vechilor agricultori din spațiul carpato-dunărean și balcanic (p. 69).

Discutarea problemei sceptorilor începe cu un lung istoric al cercetărilor (p. 70–90), împărțit în trei perioade (de la începuturi până în anii '50, a doua perioadă, cea dintre anii '60 – '80, iar ultima: cea din anii '90, ce cuprinde ultimele apariții); autorul nu se mulțumește numai cu o simplă expunere a unor titluri, periodizări, interpretări, ci și comentează aceste apariții (însă fără a-i critica pe cei care au scris anterior despre aceste artefacte, evidențiindu-le, mai ales, meritele).

Analiza sceptorilor este susținută prin numeroase tabele (prin tabelele nr. 2/p. 95 și 3/ p. 98 sunt expuse majoritatea datelor legate de aceste obiecte), grafice (de ex. fig. 17/p. 99, în care sunt precizate dimensiunile sceptorilor și corelațiile metrice; fig. 38/p. 141 ce redă schema tipologică, genetică și cronologică) și hărți (de ex., harta 1/p. 143, cu răspândirea sceptorilor), ce oferă soliditate concluziilor. Autorul tratează sceptorii în ansamblul lor, neinsistând pe diverse clasificări ale sceptorilor, care se pot face în funcție de materialul din care sunt făcute, distanța față de sursă, gradul de stilizare (*lăsând aceste clasificări în seama recenzorilor*, p. 112), dar observând că toate au mai multe elemente comune, cum ar fi șlefuirea pieselor și „spinul” de care se prindea mânerul (p. 107); singura clasificare legată de sceptorii pe care o face autorul este împărțirea acestora în sceptorii realiste (care redau explicit/realist animalul) și schematice/stilizate (imaginea animalului nu este redată explicit).

Foarte importante sunt considerațiile despre funcționalitatea sceptorilor, în urma analizei, considerând că sceptorii de piatră reprezintă simboluri ale puterii la populațiile stepice care pătrund în arealul Cucuteni A, totodată și dovezi ale unei migrații dinspre stepele estice spre arealul agricultorilor dunăreano-carpato-balcanic, nefiind exclusă nici funcționalitatea sacră (p. 150–151). Rolul acestor artefacte este și unul social, fiind purtătoarele unui mesaj despre însemnătatea celui ce le deține, în sprijinul acestor concluzii fiind făcute paralelisme cu alte artefacte cu funcționalitate asemănătoare (spațiul cronologic al acestor comparații se întinde din paleolitic până în epoca bronzului), făcându-se apel și la paralelisme apropiate etnografice. Având în vedere aceste paralelisme, autorul încearcă să stabilească câteva caracteristici ale sceptorilor (ca obiecte de prestigiu), anume, să nu fie obiecte uzuale, să nu fie arme (în sensul clasic al cuvântului, sau folosite la vânatoare); nu erau unelte, erau confecționate din materiale dure, rare, necesitau un volum mare de muncă, erau realizate, probabil, de meșteri specializați; risipa mare de efort/lucru pentru crearea unui sceptor nu se justifică decât dacă era vorba de un obiect cu o însemnătate deosebită.

De multe ori, aici, dar și în întregul volum, autorul semnalează și încearcă să rezolve probleme de metodologie; parcurgerea acestui volum creează impresia unui „îndrumar” metodologic (de cum trebuie făcută o analiză, adresat în special tinerilor cercetători, dar și arheologilor mai experimentați), cu un vădit scop didactic.

Din analiza cercetătorului de la Chișinău se pot extrage câteva concluzii:

- sceptorii zoomorfe de piatră eneolitice (atât cele realiste, cât și cele stilizate), cunoscute din zona fluviului Volga și din Caucazul de Nord până în Balcanii Centrali, constituie, sub aspect tipologic, o categorie omogenă, identică, reprezentând două variante ale aceluiași tip cultural (fig. 38);

- din punct de vedere evolutiv, cele două grupe stilistice, relativ independente, se dezvoltă concomitent și paralel, după aceleași canoane (de la simplu la complex, de la dimensiuni reduse la dimensiuni relativ mari), pornind de la aceleași prototipuri: sceptorii extrem de stilizate, cunoscute din necropolele Hvalynsk 1–2 (fig. 38);

- apariția acestor piese originale se leagă, deci, de purtătorii culturii Hvalynsk, de pe cursul mijlociu al Volgăi, de unde, prin intermediul purtătorilor culturii de tip Novodanilovka, s-au transmis în arealul culturilor din Caucazul de Nord, spațiul carpato-danubian și Balcanii (fig. 39, hărțile 1 și 2);

- perioada de existență și răspândire a sceptorilor, în zona carpato-dunăreană, corespunde, în principal, cu Cucuteni A-Tripolie B₁ sau Gumelnița A₂ (tabel 20);

- sub aspect iconografic, atât sceptorii stilizate, cât și cele realiste, reprezintă, în cele mai multe cazuri, imaginea schematizată a calului, în măsură mai mică sau mai mare (fig. 57–67);

- din punct de vedere al funcționalității, sceptorii reprezentau, fără îndoială, însemne ale puterii, în special ale puterii militare, cu aceste simboluri fiind dotați conducătorii militari (fig. 69).

În partea a treia, cea mai consistentă a volumului (p. 215–412), este analizată problema cailor. Este examinată chestiunea eventualei identificări a spațiului și timpului domesticirii calului, în viziunea autorului, una din problemele esențiale pentru soluționarea problematicii indoeuropene, în general. „Problema calului” este discutată în contextul general al domesticirii și creșterii animalelor de către om.

Baza analizei este constituită de către datele furnizate de arheozoologie, dar și de cele arheologice propriu-zise, care sunt reunite în tabelul 21 (p. 226) și harta 6 (p. 227); tabelul este important, deoarece prezintă situația comparativă a determinărilor arheozoologice a oaselor de cal, în contextul mai larg al colecțiilor de oase de animale domestice, în timp ce harta indică răspândirea oaselor de cal în arealele amintite. Pentru cercetare au fost utilizate colecții din neolitic-eneoliticul mijlociu, de la Tisa și Dunăre până la Caucaz și Uralul de Sud (aproximativ 190 de colecții, cu informații complete sau fragmentare: anexa 1, tabelul 21, hărțile 5 și 6) și, de asemenea, toată informația arheologică, conținând date despre cai (reprezentări, complexe de cult sau morminte cu oase de cai: fig. 70–71, tabel 31).

Analiza acestor date l-a condus pe autor la câteva concluzii:

- domesticirea calului reprezintă un fenomen legat de arealul culturilor de stepă și silvostepă din sudul Europei de Est, nu de arealul culturilor din Caucazul de Nord sau din zona carpato-danubiană (tabel 30, hărțile 7–10);

- ca areal restrâns de domesticire primară a calului se profilează regiunile de silvostepă de pe cursul mijlociu al Volgăi și din Uralul de SV, iar contextul cultural al procesului este reprezentat de purtătorii culturii de pe Volga de mijloc (regiunea Samara) din neoliticul dezvoltat (parțial și cultura Agidelskaja din Uralul de SV) (tabel 30, hărțile 7–10);

- răspândirea calului domesticit de pe Volga mijlocie în alte culturi de silvostepă și stepă din „blocul” est-european are loc, cel mai probabil, în eneoliticul timpuriu și mijlociu;

- în zona carpato-danubiană, creșterea spontană, bruscă, a numărului de cai, se face la sfârșitul eneoliticului timpuriu (Precucuteni III – monumentele de tip Bolgrad-Aldeni II) – începutul eneoliticului mijlociu (Cucuteni A₁₋₂ – Gumelnița A₂) (tabel 29);

- cronologic, procesul în discuție coincide cu răspândirea, în zona nominalizată, atât a sceptorilor cu cap de cal, cât și a monumentelor de tip Novodanilovka, ceea ce indică purtătorul acestui fenomen, originea lui din Est și caracterul „artificial” (expansiunea militară) de răspândire a lui;

- concluziile reieșite din analiza izvoarelor arheozoologice și arheologice propriu-zise se corelează

pe deplin cu cele formulate din analiza independentă a sceptorilor zoomorfe cu cap de cal; asta înseamnă că, independent sau izolat, aceste categorii de izvoare confirmă concepția migraționistă a Mariei Gimbutas.

Evident, sumara noastră prezentare nu este suficientă pentru deslușirea tuturor nuanțelor cuprinse în acest volum și nici nu am avut în vedere acest demers, scopul fiind de a atrage atenția asupra unor aspecte generale. Remarcăm, în final, stilul, pe alocuri, pamfletar al autorului, ca și impresia de caracter didactic și metodic a lucrării (chiar dacă el nu este enunțat explicit). Nici micile erori strecurate în text, inerente pentru un volum de astfel de dimensiuni, nu merită amintite aici, pentru că, oricum, ele nu știrbesc calitatea științifică a textului.

Chiar dacă lucrarea este redactată în limba rusă, prezența rezumatului în limba engleză îi poate asigura o circulație mai largă, fiind convinși că aceasta se va impune în literatura de specialitate, drept un model de analiză a unei importante probleme arheologice și istorice.

OLEG CHITIC, SERGIU CONSTANTIN ENEA

Mircea Ignat, *Necropolele tumulare din zona Rădăuți în cadrul lumii traco-getice (sec. VII-V a. Chr.)*, Editura „Cetatea de Scaun”, Târgoviște, 2006, 128 p., XIX pl.

Unul dintre pușinii arheologi din Moldova, dacă nu chiar singurul care mai efectuează săpături în necropole tumulare, arheologul și profesorul universitar Mircea Ignat a valorificat rezultatele cercetărilor sale din zona Rădăuți într-o recentă monografie. După ce a publicat săpăturile din necropole și morminte din epoca bronzului și începutul epocii fierului, atenția sa s-a îndreptat, de această dată, spre monumentele similare din intervalul secolelor VII–V a. Chr. La începutul monografiei sunt prezentate succint necropolele de la Vicovul de Sus, Satu Mare și Volovăț, publicate anterior. Partea cea mai consistentă a lucrării este reprezentată de tumulii funerari cercetați arheologic în apropierea cătunului Codru (oraș Cajvana, jud. Suceava). La punctul „Dealul lui Borodea”, autorul a efectuat săpături în 14 tumuli construiți din argilă, pietriș și bolovani, în care, uneori, pe paturi de pietre de râu se aflau morminte de inhumație, incineratie, ori schelete reînhumate, sau oseminte provenite de la sacrificii umane. Ca obiecte de inventar au fost depuse cu ofrande sau ca ofrandă vase ceramice și arme, care au fost discutate într-un capitol special. Necropola de la Cajvana, ca și cele de la Satu Mare și Volovăț, au fost datate între anii 650–550 a. Chr., ridicându-se întrebarea pentru care motiv, în titlu, apare secolul al V-lea, întrucât

niciun mormânt, tumul sau necropolă nu aparțin acestui secol. Autorul atribuie necropolele de la Cajvana, Vicovul de Sus și Volovăț grupului podolo-moldav, ce cuprinde necropolele din vestul Podoliei, ținutul Hotinului, Bucovina, nordul Basarabiei și zona din jurul Depresiunii Rădăuți. În capitolul al VI-lea, consacrat grupului podolo-moldav, în contextul descoperirilor hallstatiene târzii din spațiul carpato-dunărean, autorul observă fărâmișarea culturală de la sfârșitul primei epoci a fierului din Moldova, unde se constată existența grupului podolo-moldav, grupul Bârsești și un grup cultural stabilit de către autor sub numele Huși-Suruceni, și care mai are nevoie, după opinia noastră, pentru omologare, de sprijinul unui număr mai mare de descoperiri pentru a fi acceptat de către specialiști.

Interpretările autorului privitoare la vestigiile descoperite, în special la Cajvana, atribuirea lor grupului podolo-moldav și încadrarea acestuia în spațiul cultural traco-getic, constituie o însemnată contribuție referitoare la cunoașterea hallstattului târziu de la răsărit de Carpați, perioadă care mai are nevoie de cercetări arheologice suplimentare.

CONSTANTIN ICONOMU

ACHIM POPESCU, *Reformele lui Bocchoris*, Editura Monitorul Oficial, București, 2007, 492 p., 99 ilustrații în text.

În istoriografia românească, studiile de egiptologie – fie că e vorba de domeniul arheologiei, fie că e vorba de cel al epigrafiei sau papirologiei – au fost, au rămas, un mare deziderat, din păcate, niciodată împlinit. Personal, nu găsesc nici o explicație convingătoare a acestei lacune însemnate a istoriografiei noastre, câtă vreme egiptologia, în ansamblul ei, dar și cu ramificațiile sale din ce în ce mai numeroase, reprezintă un domeniu de cercetare prezent chiar și în culturile din estul sau nordul Europei, cum sunt cea ungară, cehă, poloneză sau rusă. Este o realitate cu adevărat tristă și care nu cred că se va modifica într-un viitor previzibil, mai ales că, în aceste domenii, acumulările sunt foarte rapide, iar riscul accentuării decalajelor este major.

Îată însă că un eveniment editorial de excepție, apariția postumă a tezei de doctorat a *singurului* egiptolog român, Achim Popescu, cu titlul *Reformele lui Bocchoris*, pare să dea o rază de speranță egiptologiei românești, din mai multe motive. Mai întâi că, deși este primul studiu (și deocamdată singurul) de acest gen din literatura istorică din România, el este unul de o mare importanță istorică, cu precădere în domeniul istoriei economice și sociale din epoca finală a Egiptului faraonic. Este vorba de un document, un papirus de o importanță excepțională, descoperit întâmplător la sfârșitul perioadei interbelice la *Hermopolis Magna*, în Egiptul de Jos, și datat în timpul domniei lui Ptolemaios II Philadelphos (283-246 a. Chr.). Punerea în circuitul științific a acestui papirus, într-o manieră exemplară, așa cum voi arăta mai jos, reprezintă, fără nici o îndoială, un eveniment științific de răsunet internațional. În al doilea rând, apariția acestui studiu în literatura istorică românească ar putea reprezenta un moment de cotitură în istoriografia domeniului, dar și un impuls pentru tinerii istorici români, în abordarea acestui domeniu. Nu mai puțin important este și faptul că, prin apariția acestei cărți, istoriografia românească de specialitate se impune în circuitul științific european.

Înainte de a creiona doar în câteva tușe fine importanța tezei lui Achim Popescu, trebuie făcute câteva precizări privind personalitatea acestuia. Încă din perioada studiilor mele universitare, când, în anul 1978, Achim Popescu susținea la Cairo teza de doctorat, auzisem în mediile universitare și academice despre un român, singurul de altfel, specializat în domeniul egiptologiei. Atunci, dar mai ales în anii '80, am auzit și am constatat că, din motive diverse, eforturile sale în direcția dezvoltării studiilor de egiptologie din România s-au lovit de o nepăsare generală, în plan educațional, instituțional, dar și ideologic. Și totuși, în ciuda acestei situații, singulare chiar și în contextul Europei de Est, Achim Popescu nu a renunțat la crezul și idealul său științific. Studiile sistematice și îndelungate pe care le-a întreprins în Egipt, specializarea într-un domeniu foarte rar și dificil în egală măsură, papirologia – l-au impus ca

un cercetător atent, răbdător și sistematic al antichităților egiptene târzii. Aceste studii i-au permis, pe de altă parte, accesul direct la sursele papirologice care reprezintă, poate, cele mai fidele și mai relevante surse ale Antichității, inclusiv în sfera istoriei economice, pe care l-a abordat în teza sa de doctorat. Achim Popescu reprezintă, așadar, un adevărat deschizător de drumuri în istoriografia contemporană, un cercetător autentic, profund și complex, de o modestie desăvârșită.

Subiectul ales ca teză de doctorat se încadrează în aria largă a structurilor economice și sociale din Egiptul Târziu (dinastia a XXIV-a), mai precis în perioada domniei unui faraon considerat obscur, Bocchoris (aproximativ 720–715 a. Chr.), dar care, în realitate, așa cum o demonstrează și analiza codului său de legi care face obiectul cercetării lui Achim Popescu, a fost de fapt unul din marii legislatori ai Antichității, alături de Solon și Tarquinius Superbus.

Trebuie remarcată în mod deosebit structura armonioasă a lucrării, care reflectă viziunea amplă a autorului: un capitol introductiv dedicat dreptului egiptean faraonic, urmat de un altul dedicat textului codului faraonului Bocchoris și de o prezentare a importanței acestui document juridic în contextul relațiilor economice și sociale din Egiptul Târziu. În partea a doua a tezei, autorul pune la dispoziția lectorului traducerea completă a codului lui Bocchoris, cu toate datele de ordin paleografic și cronologic, la care se adaugă un capitol de o însemnătate excepțională. Este vorba de o antologie de texte papirologice și epigrafice egiptene, babiloniene, asiriene, grecești din epoca respectivă, referitoare la relațiile contractuale privind dreptul contractual folosit în relațiile economice din perioadă. Această „anexă” a lucrării este în sine o antologie remarcabilă și contribuie la zugrăvirea în detaliu a relațiilor comerciale, economice, în plan general, din spațiul Mediteranei Orientale.

Achim Popescu are meritul de a atrage atenția asupra acestui context istoric cu totul special, anume sfârșitul secolului VIII a. Chr., când în istoria economică a Mediteranei Orientale, a Orientului Apropiat se produc profunde mutații geo-politice și economice: decăderea Egiptului, ascensiunea Asiriei lui Sargon II, în plan politic și militar, dar și ascensiunea economică a unora din orașele grecești, cum ar fi Miletul, a lumii coloniale grecești, în general, dar și a celei feniciene. Este vorba, în principal, de un context politic și economic-social cu totul deosebit, pe care autorul îl pune în evidență într-o manieră remarcabilă. Putem vorbi, fără nici o îndoială, despre o adevărată pagină de istorie economică și socială a unei epoci considerate obscură, dar pe care Achim Popescu o creionează cu multă acuratețe, demnă de un mare istoric și filolog.

Lucrarea cuprinde, în partea finală, un număr impresionant de facsimile reprezentând textele hieroglifice și demotice analizate de autor. Remarcăm, mai ales, viziunea generală deosebit de complexă a autorului cu privire la ansamblul vieții economice și sociale a Egiptului Târziu, așa cum este ea oglindită în acel excepțional document papirologic. Pe de altă parte, impresionează la această lucrare acuratețea demonstrației istorice, care derivă dintr-o profundă cunoașterea a textelor istorice. Achim Popescu demonstrează un spirit critic bine conturat, ceea ce i-a permis un control deplin al surselor papirologice. Acest mod de abordare a unor texte juridice diverse evidențiază importanța lor în contextul vieții economice și sociale din epoca lui Bocchoris, faraon care se dovedește un reformator autentic, dar și un inovator în acest domeniu.

Această reconstituire istorică a unei economii centralizate, cum era cea a Egiptului Târziu, are ca punct de plecare, așa cum am arătat mai sus, un document a cărui importanță istorică a fost evidențiată în mod exemplar de către cercetătorul Achim Popescu. Demersul

său poate fi mai bine înțeles privind bibliografia impresionantă aflată la sfârșitul lucrării. Este vorba despre o amplă incursiune într-un registru bibliografic deosebit de complex, în care sursele papirologice directe se alătură lucrărilor generale despre economia antică și unei game foarte largi de publicații periodice specifice acestui domeniu. Simpla evidențiere a bibliografiei parcurse de Achim Popescu în vederea redactării lucrării demonstrează sagacitatea științifică a autorului și ancorarea profundă în realitățile istoriografice actuale. Sunt convins că lucrarea dedicată papirusului de la *Hermopolis Magna*, document care se încadrează în seria demersurilor legislative ale epocii lui Bocchoris, va rămâne un punct de referință în istoriografie și va constitui un remarcabil instrument de lucru pentru toți cei care se vor apleca asupra acestui gen de cercetare. Însă, pentru ca acest deziderat să se împlinească, se impune traducerea și publicarea acestei lucrări de referință într-o limbă de circulație.

OCTAVIAN BOUNEGRU

KATALIN ESCHER, IAROSLAV LEBEDYNSKY, *Le dossier Attila, Actes Sud/Errance, 2007, 252 p.*

Attila, rege al hunilor între anii 435–453, a fost un personaj care a fascinat și a atras atenția celor ce au scris istoria, încă din perioada vieții sale. De-a lungul timpului, mulți istorici și scriitori i-au dedicat numeroase volume celebrului suveran „barbar”, cunoscut în general și sub denumirea de „Biciul lui Dumnezeu”.

Autorii volumului s-au reliefat deja prin anumite lucrări, care au atras atenția specialiștilor. Katalin Escher, cercetătoare de origine maghiară, este doctor în arheologie și specialistă în Evul Mediu timpuriu. Ea a tradus din limba maghiară lucrarea lui István Bóna, *Les Huns. Le grand empire barbare d'Europe IVe-Ve siècles*, apărută la Editura Errance, în anul 2002. La aceeași editură, a publicat *Les Burgondes (Ve-Vie siècles après J.-C.)*, în 2006. Iaroslav Lebedynsky este specialist în domeniul populațiilor din stepele Eurasiei și din Caucaz, iar în prezent predă istoria Ucrainei la Institutul Național de Limbi și Civilizații Orientale din Paris. A publicat la Editura Errance *Armes et guerriers barbares au temps des Grandes Invasions* (2001), *Les Scythes* (2001), *Les Sarmates* (2002), *Les Casagues* (2003), *Les Nomades* (2003, reeditată în 2007), *Les Cimmériens* (2004), *Les Saces* (2006), *Les Indo-Européens* (2006) și, în colaborare cu Vladimir Kouznetsov, *Les Alains* (2006).

Studiul de față nu este o istorie completă a hunilor, ci tratează doar un segment din cadrul acesteia, respectiv perioada domniei lui Attila, circumscrisă anilor 435–453. Scopul lucrării este acela de a contura o imagine cât mai complexă și mai apropiată de adevăr asupra suveranului „barbar”, în măsura în care permit izvoarele scrise, coroborate cu dovezile arheologice, menționând și miturile și legendele ce au apărut de-a lungul timpului și au fost transmise prin operele diverșilor autori.

După o scurtă introducere (p. 7–9), se face o sumară trecere în revistă a istoriei hunilor înainte de preluarea puterii de către Attila (p. 17–24), de la apariția lor pe scena politică a Europei și Orientului Apropiat și până la moartea lui Ruga, survenită în anul 435, unchiul fraților Bleda și Attila, căruia aceștia din urmă i-au succedat la conducerea „imperiului” hunic.

Primul capitol al volumului (p. 25–37) evaluează sursele avute în vedere. În cadrul izvoarelor scrise, se disting mai multe categorii. Primele sunt cele contemporane regelui hun, dintre care se remarcă textul lui Priscus din Panion. Acesta a făcut parte dintr-o ambasadă trimisă din partea Imperiului Roman de Răsărit la Attila, în anul 448 sau 449, l-a cunoscut personal pe regele hun și a intrat în contact cu realitățile din cadrul regatului acestuia, lăsând o descriere foarte amănunțită a tuturor celor văzute. Datorită lui, ne putem apropia de Attila mai mult decât de oricare alt conducător „barbar” din secolul al V-lea. Din păcate, din opera sa ne-au parvenit doar anumite fragmente copiate în secolul al X-lea din porunca împăratului bizantin Constantin Porphyrogenetul. A doua categorie o reprezintă sursele din a doua jumătate a secolului al V-lea și din secolul al VI-lea, din rândul cărora se distinge *De origine actibusque Getarum* sau *Getica* lui Iordanes, textul său fiind probabil în cea mai mare parte preluat dintr-o lucrare a lui Cassiodor, om politic și cronicar la curtea regelui ostrogot Theodoric cel Mare.

Sursele medievale, atât cele din mediul cultural bizantin cât și cele din mediul latin, impun circumspecție, deoarece multe din întâmplările puse în legătură cu Attila și hunii sunt învăluite în legendă, fiind preluate din

tradițiile orale. Totuși, autorii lor au avut acces la anumite izvoare literare mai vechi, pierdute ulterior. Poetica medievală germană e reprezentată de numeroase *saga* nordice și de *Nibelungenlied* ce fac referiri la evenimente din secolele V–VI. În cronică latino-maghiară, hunii sunt considerați strămoșii ungarilor, iar regii Arpadieni urmași ai lui Attila, aceste argumente fiind folosite pentru a legitima autoritatea regilor Ungariei în epoca medievală. Identificarea ungarilor cu hunii nu a fost o creație a cronicarilor maghiari, aceasta apărând anterior în spațiul cultural occidental.

Materialele arheologice reprezintă, alături de izvoarele scrise, surse de prim rang pentru elucidarea anumitor probleme ignorate adesea de cronicari.

În al doilea capitol (p. 39–56) se face o prezentare consistentă asupra vieții lui Attila, fiind prezentate datele cunoscute privind originea și tinerețea lui Attila, domnia comună împreună cu fratele său Bleda (435–444/445), moartea lui Bleda și preluare puterii de către Attila (444/445–453).

În următoarele patru capitole sunt analizate patru profiluri ale personajului: *omul*, cu numele, aspectul fizic, personalitatea, credințele și familia sa (p. 57–78); *suveranul*, înconjurat de entourage, care stăpânește peste un vast „imperiu” (p. 79–104); *diplomatul*, ce întreține relații oficiale cu cele două jumătăți ale Imperiului Roman și cu celelalte puteri „barbare” (p. 105–128) și *generalul*, care, susținut de armatele consângenilor și ale vasalilor săi, în special cei germanici, a condus temerare campanii militare până sub zidurile Constantinopolului, în Răsărit, și nordul Galliei și al Italiei în Apus (p. 129–160).

Capitolul VII (p. 161–174) încearcă să decripteze circumstanțele morții lui Attila, survenită în anul 453, în noaptea nunții cu Ildico, și funeraliile sale, descrise în *Getica* lui Iordanes. În legătură cu decesul regelui hun au fost lansate două teorii, ambele susținute de izvoarele literare. Prima pretinde că acesta ar fi murit în somn, sufocat în propriul lui sânge, în urma unei hemoragii, iar a doua este teza asasinatului, relansată recent de M. A. Babcock, în lucrarea sa din anul 2005, *The Night Attila Died*.

Ultimul capitol, al VIII-lea (p. 175–198), tratează miturile apărute de-a lungul secolelor de cultura europeană, urmând anumite concluzii în care sunt reflectate diverse aspecte controversate asupra domniei lui Attila.

La anexe (p. 209–231) este redat în întregime fragmentul 8 al textului lui Priscus din Panion, izvor de prim rang pentru cunoașterea mediului hunic la jumătatea secolului al V-lea.

Acestea se adaugă un tabel cronologic (p. 233–235), ce enumeră evenimentele derulate între 362 și 630, bibliografia (p. 237–240) și indexul de nume (p. 241–249). Autorii nu au utilizat notele de subsol, doar informațiile citate din cronicile vechi fiind redate cu trimiteri. Volumul este prevăzut cu șase hărți (p. 10–15) și 46 de imagini inserate în text.

Lucrarea prezentată aduce o contribuție importantă în clarificarea multor probleme legate de biografia regelui Attila. Modul în care tema este abordată face textul accesibil atât cercetătorului cât și cititorului nefamiliarizat cu subiectul.

CORNEL BALLA

ALEXANDRU SUCEVEANU, *Histria XIII. La basilique épiscopale*, Editura Academiei Române, București, 2007, 235 p.

În cadrul seriei de volume care reprezintă valorificări ale rezultatelor cercetărilor arheologice de la Histria, semnalăm apariția unui nou volum consacrat bazilicii episcopale, dezvelită pe parcursul a mai multor campanii din anii 1969–1970 și 1984. Ca dimensiuni, acest monument este cel mai mare de acest fel de la Histria și din Peninsula Balcanică, măsurând 58 m lungime și o suprafață de 1.800 m². Construită în prima jumătate a secolului al VI-lea d. Chr., ea a suferit refaceri și modificări, până la începutul secolului al VII-lea d. Chr., când a fost distrusă, odată cu întregul oraș, de către invadatorii slavi. Lucrarea, coordonată și redactată în cea mai mare parte de Al. Suceveanu, a beneficiat de colaborarea mai multor specialiști, astfel încât au fost abordate în mod complet toate problemele puse de materialul arheologic descoperit la acest monument. În mai multe capitole, Al. Suceveanu prezintă și interpretează stratigrafia bazilicii episcopale, face o serie de considerații istorice asupra monumentului studiat,

prezintă într-un capitol inscripțiile grecești și latinești aflate în perimetrul săpăturii. Arhitecta Gorana Milošević studiază arhitectura și piesele de piatră ale monumentului, Octavian Bounegru și I. Iațcu se ocupă de elementele decorației interioare și de utilizarea și repartiția spațiului sacru, Gh. Poenaru-Bordea și M. Dima studiază monedele, Crișan Mușețeanu și Adela Băltăc analizează ceramica, obiectele de cult și alte piese mărunte. Monografia, care utilizează o bogată bibliografie, și ilustrațiile de bună calitate, fac din această lucrare o operă de referință, menținând prin importanța subiectului abordat și calitatea interpretărilor nivelul ridicat al volumelor consacrate valorificării rezultatelor cercetărilor de la Histria. Redactat în limba franceză, noul volum face posibilă parcurgerea lui și de către cititorii străini, dovedind, dacă mai era necesar, valoarea școlii românești de arheologie.

CONSTANTIN ICONOMU

GABRIEL CUSTUREA, MIHAI DIMA, GABRIEL TALMAȚCHI, ANA-MARIA VELTER, *Coins Hoard of Dobrudja, I*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2007, 297 p.

După tentativele încununate de succes ale istoricilor din Transilvania și Moldova de a publica tezaurele cu diferite tipuri monetare atestate arheologic pe teritoriul celor două provincii românești, iată că un colectiv de cercetători din Dobrogea și-a asumat o sarcină la fel de dificilă, de a realiza o amplă lucrare în care sunt prezentate și analizate depozitele de monede descoperite de-a lungul timpului în spațiul dintre Dunăre și Marea Neagră. Din acest motiv, credem că studiul *Coins Hoard of Dobrudja, I*, apărut în 2007, completează în chip fericit tabloul descoperirilor de tezaure monetare la nivel național.

Lucrarea *Coins Hoard of Dobrudja, I* cuprinde de fapt un număr de șase studii de numismatică, mai exact analiza tezaurelor monetare descoperite în diferite zone ale Dobrogei, în perioada delimitată de a doua jumătate a secolului VI a. Chr. și secolele XVI–XVII. În ordinea publicării lor, cele șase studii sunt: 1. Gabriel Talmațchi, Gheorghe Papuc, *The arrowhead - monetary signs hoard, founded in Constanța (Constanța county)*, p.11–36; 2. Gabriel Talmațchi, *Five Roman republican and early imperial coin hoards found in Dobrudja*, p. 37–82; 3. Mihai Dima, Gabriel Talmațchi, *Roman imperial bronze coins hoard found in Mangalia*, p. 83–90; 4. Mihai Dima, Gabriel Talmațchi, *A tomitan bronze coin hoard found in Constanța*, p. 91–104; 5. Gabriel Custurea, Ionel Matei, *A coin hoard found at Valul lui Traian (10th century)*, p. 105–114; 6. Ana-Maria Velter, Gabriel Custurea, *Medieval coins hoards from the 16th – 17th century found in Dobrudja*, p. 115–293.

Prima parte a lucrării, *The arrowhead – monetary signs hoard, founded in Constanța (Constanța county)* (p.11–36) se apleacă cu foarte multă atenție asupra tezaurului cu vârfuri de săgeți cu valoare monetară descoperit în 1987 la Constanța, mai exact în apropierea Palatului Catedralei din aceeași localitate. Autorii studiului se ocupă practic de întreaga problemă pe care o presupun piesele din tezaur: clasificarea acestora (cele 141 piese sunt împărțite în două categorii, prima având patru tipuri iar a doua șase); cronologia emisiunilor din tezaur, prilej cu care este reluată întreaga dezbateră din istoriografia românească pe marginea acestui subiect; rolul și funcția acestor emisiuni la momentul producerii lor, dar și autorii acestora.

Concluziile importante ale acestui prim studiu sunt legate de cronologia și rolul emisiunilor respective în societatea locală: vârfurile de săgeți sunt încadrate cronologic într-o perioadă cuprinsă între mijlocul secolului VI a. Chr. și prima jumătate a celui următor iar cei care le-au realizat sunt coloniștii greci stabiliți pe litoralul Pontului Euxin cu scopul de a facilita schimburile comerciale cu triburile locale din regiunea dobrogeană. Studiul mai cuprinde șase planșe care redau imagini cu piesele din tezaur și vasul de ceramică în care erau acestea depozitate.

A doua parte a lucrării, *Five Roman republican and early imperial coin hoards found in Dobrudja* (p.37–82), tratează cinci tezaure cu monede romane descoperite pe parcursul timpului în Dobrogea. Este vorba de trei tezaure cu denari romani republicani descoperite la Lipnița, jud. Constanța (15 piese eșalonate între *T. CLOVLI* și o imitație de la *CN. LVCR. TRIO*), Slava Rusă, jud. Tulcea (6 exemplare de la *CN. LVCR. TRIO* și până la Marc Antoniu), Tuzla, jud. Constanța (20 monede care încep cu o piesă de la *L. CENSOR* și se încheie cu emisiuni de la Marc Antoniu) și alte două acumulări mixte, denari romani republicani cu imperiali, de la Rachelu, jud. Tulcea (76 de piese care se eșalonează de la *ROSTRVM TRIDENS* până la *AVUGUSTUS*) și Costinești, jud. Constanța (57 de emisiuni care se întind de la *NATTA* la *VESPASIANUS* pentru *DOMITIANUS*). Din nou întâlnim aceeași abordare științifică în analiza descoperirilor menționate, în sensul că fiecare depozit studiat se bucură de prezentarea unui catalog al monedelor, planșe cu reprezentarea acestora, iar în încheiere câteva considerații istorice pe marginea rolului pe care acumulările respective l-au jucat în Antichitate, în zona în care au fost descoperite.

Cea de-a treia parte, *Roman imperial bronze coins hoard found in Mangalia* (p. 83–90), ne supune atenției tezaurul de monede de bronz descoperit în 1994 la Mangalia și format din 13 piese de bronz aflate astăzi la Muzeul Național de Istorie și Arheologie din Constanța. Sunt emisiuni care se întind de la Claudius (un sestert) și până la Marcus Aurelius (un as). Mai menționăm, la cele spuse, catalogul și planșele monedelor, din tezaurul precizat, care încheie acest al treilea studiu.

În a patra parte, *A tomitan bronze coin hoard found in Constanța* (p.91–104), ne este prezentat un tezaur cu monede romane imperiale de bronz, descoperit în anii 90' în Constanța și format din 24 de piese ce acoperă perioada cuprinsă între domnia lui Caracalla și cea a lui Maximus Caesar. Și în acest caz textul este completat cu catalogul monedelor din tezaur, precum și cu planșele cu reprezentarea grafică a acestora.

A cincea parte este reprezentată de studiul *A coin hoard found at Valul lui Traian (10th century)* (p. 105–114), în care este analizat un tezaur monetar bizantin constituit din 8 piese (*solidi*), descoperit la Valul lui Traian (jud. Constanța) și datat cronologic în secolul X. Cele opt piese constituie doar o parte dintr-un lot mai mare de monede, care conținea se pare 50 exemplare, descoperite în 1999–2000 în apropierea aceleiași localități. Ele aparțin lui Constantin VII, asociat cu fiul său Roman II. Pe lângă catalogul monedelor și planșele cu imaginile acestora, autorii studiului se opresc și asupra unor concluzii istorice, impuse de această acumulare. Astfel, prin asocierea acestui depozit monetar cu alte vestigii de factură bizantină, atestate arheologic în apropierea acestuia, se crede că în secolele X–XI, în zona

localității Valul lui Traian, a funcționat un important centru economic și comercial, aspect ce explică și importanța strategică deținută de Dobrogea, la vremea respectivă, pentru Imperiul Bizantin.

Ultima parte a lucrării conține și cel mai amplu studiu, *Medieval coins hoards from the 16th – 17th century found in Dobruđa*. Cu această ocazie sunt supuse analizei depozitele monetare medievale descoperite pe teritoriul Dobrogei și datate cronologic în perioada secolelor XVI–XVII. În fapt, este vorba de cinci acumulări: 1. tezaurul mixt de la Babadag (jud. Tulcea), descoperit în 1998, constituit din 18 emisiuni (monede provenite din Provinciile Unite, Spania, Polonia și Imperiul Romano – German); 2. primul depozit mixt de la Eforie Sud (jud. Constanța), găsit în 2000–2001 și format din 25 emisiuni (piese italiene, din Provinciile Unite, Spania, Polonia și Imperiul Romano – German); 3. al doilea tezaur mixt de la Eforie Sud (jud. Constanța), ce are în componența sa 124 piese (emisiuni din Provinciile Unite, Imperiul Romano – German și Spania); 4. acumularea mixtă de la Cotu Văii (jud. Constanța), descoperită în vara anului 2002 și constituită din 70 de monede din Provinciile Unite, Italia și Imperiul Romano – German (taleri și florini); 5. tezaurul mixt de la Silistra, găsit în 1912 și compus din 21 piese de argint (emisiuni poloneze, ale Imperiului Romano – German și Provinciilor Unite), datate în secolele XVI–XVII.

Cele cinci depozite analizate sunt completate cu cataloagele și planșele pieselor. De asemenea, ultimul studiu mai cuprinde grafice, tabele precum și importante concluzii referitoare la rolul important jucat de Dobrogea în plan economic și comercial în secolele XVI–XVII, adevărată placă turnantă a comerțului care lega Marea Neagră de Marea Mediterană.

Lucrarea *Coins Hoard of Dobruđa, I* conține și o prefață în care este prezentat un scurt istoric al spațiului dobrogean, precum și principalele institute de cercetare care au contribuit la realizarea cercetării: Institutul de Arheologie „V. Pârvan” București; Muzeul Național de Istorie a României; Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române; Muzeul Național de Istorie și Arheologie Constanța; Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, la care se adaugă și unele persoane private. În ceea ce privește structura compoziției lucrării, ar mai fi de adăugat și o lista bogată a abrevierilor, care de altfel încheie și cercetarea.

În concluzie, apreciem lucrarea *Coins Hoard of Dobruđa, I*, ca fiind un demers științific necesar, util și binevenit, care se va bucura cu siguranță de aprecierea specialiștilor în domeniul numismaticii și nu numai.

TIBERIUS D. PÂRPAUȚĂ

ȘERBAN PAPACOSTEA, VIRGIL CIOCÂLTAN, *Marea Neagră – răspântie a drumurilor intercontinentale: 1204–1453*, Ovidius University Press, Constanța, 2007, 364 p.

Volumul pe care îl prezentăm constituie rezultatul cercetărilor unor renumiți specialiști, recunoscuți pentru interesul științific acordat în timp istoriei Mării Negre, reprezentând o reabordare parțială a temei renumitei sinteze a lui Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră: de la origini până la cucerirea otomană*, tipărită pentru prima dată în limba franceză în anul 1969, la München, în colecția Acta historica (volumul IX).

Volumul este structurat în 15 capitole (p. 11–295), explicit evidențiate prin subtitluri, precedate de o scurtă *Introducere* (p. 5–9) și urmate de o *Bibliografie selectivă* (p. 297–301), însoțită de *Anexe* (p. 303–346), *Ghid cronologic* (p. 347–360) și *Hărți* (p. 361; 363).

Este de remarcat caracterul didactic al lucrării. În elaborarea capitolelor, autorii se bazează nu doar pe o redare cronologică și factuală a informațiilor, ci și pe o reintegrare a acestora în contextul mai larg, geopolitic, pornind de la un scurt rezumat amplasat la începutul fiecărui capitol, urmat de o serie de subcapitole, al căror conținut este foarte clar definit prin titluri individuale.

Anticipată de titlul ales, într-o evidentă tendință de lansare a unei noi sintagme în cercetarea istorică a secolului XXI, atenția autorilor este îndreptată asupra rolului jucat de Marea Neagră între anii 1204 și 1453, context în care evoluția sa istorică a stat mereu sub semnul rivalităților, al disputelor izbucnite pentru obținerea unor avantaje comerciale. În acest sens, autorii

au ales să abordeze trecutul Mării Negre, așa cum se reflectă el prin prisma istoriilor individuale ale națiunilor din vecinătatea acestui spațiu geografic.

În ceea ce privește opțiunea autorilor asupra delimitărilor cronologice, aceasta este justificată prin două momente marcante în istoria euroasiatică, anume cucerirea Constantinopolului de către cruciații latini, cu sprijinul flotei venețiene, în anul 1204, moment succedat la scurt timp de punerea bazelor ”imperiului mongol al stepei”, iar două secole mai târziu, cucerirea aceleiași metropole bizantine de către otomani, în anul 1453, având drept implicație extinderea acestora în Peninsula Balcanică. Autorii tratează însă cu aceeași rigurozitate, într-un capitol aparte, evenimentele anterioare anului 1204, în scopul de a lărgi perspectiva asupra contextului istoric specific cadrului cronologic ales.

Între altele, se întreprinde o nouă analiză asupra celor două noțiuni geografice, *Rossia* și *Matraka*, prezente în privilegiul bizantin din 1169 acordat genovezilor (probabil, este vorba de o reînnoire a tratatului din 1155 semnalat în lucrarea lui Gh. I. Brătianu), drept două localități aparținând țărmului Mării de Azov, exceptând cazul în care *Rossia* ar putea semnifica însăși Marea de Azov. Cei doi autori amintesc și acceptă în acest sens, interpretarea recentă a Mariei Nystazopolou-Pélékides, care constata că actul din 1169 conferea genovezilor libertatea de a naviga, în fapt, pe tot cuprinsul Mării

Negre, însă le interzicea pătrunderea în Marea de Azov. În ceea ce îi privește pe venețieni, autorii sunt deschiși ipotezei privind prezența acestora în Marea Neagră și înainte de anul 1204, deși recunosc că un astfel de document nu este încă atestat (p. 26-28).

O caracteristică a perioadei anilor 1204–1453 o reprezintă divizarea controlului asupra spațiului Mării Negre între marile puteri ale momentului. Urmând politica monopolizantă a Imperiului Bizantin, concesii acordate cu precădere republicilor italiene au condus treptat la anularea oricăror revendicări cu caracter economic, proprii moștenirii bizantine. Prin urmare, constatăm o atenție specială, din partea autorilor, asupra urmărilor cuceririi latine, respectiv rolului jucat de către elementul venețian în modificarea statutului Mării Negre, față de Marea Mediterană, materializat prin deschiderea unui nou drum al comerțului cu Orientul, prin conectarea bazinului pontic la „rețeaua marelui negoț asiatic”, însă lipsit de elementul intermediar musulman (p. 30–41). Un interes deosebit este acordat de asemenea anului 1261, momentul restaurației Imperiului Bizantin, săvârșită cu sprijinul Genovei, precum și încheierii tratatului de la Nymphaion, ale cărui stipulații, favorabile Genovei, vor stabili practic regimul comercial al Mării Negre, declanșând astfel o nouă etapă în evoluția sa (Cap. 6).

În viziunea occidentală, Marea Neagră devine timp de aproape două secole principalul motiv al rivalităților genovezo-venețiene. Însă, din perspectiva asiatică, istoria Mării Negre se confruntă într-o primă fază cu efortul Comnenilor de a pune bazele imperiului comercial al Trapezuntului, menit să asigure supunerea întregului țărm pontic al Asiei Mici și să înlăture controlul selgiucid la Iconium, urmând ca, în cea de a doua etapă, aceasta să reflecte disensiunile dintre cele două mari forțe mongole, Hoarda de Aur și Ilhanatul, asupra controlului Drumului Mătăsii.

Factor decisiv în stabilirea regimului bazinului pontic, în practică al desăvârșirii hegemoniei genoveze, statutul politic al Strămtorilor a căpătat un rol deosebit, angrenând, în tot acest timp, un sistem diversificat de coaliții, ce au dat naștere unor adevărate blocate economice. În această privință, autorii acordă un spațiu semnificativ, sistematizat prin capitole distincte, celor Trei Războaie (dintre anii 1294–1299; 1350–1355; 1376–1381) purtate între genovezi și venețieni pentru controlul Strămtorilor, precizând contextul declanșării, precum și modalitatea de desfășurare și urmările acestor conflicte (Cap. 7, 10, 11). În aceste circumstanțe, regăsim bazele alianței dintre genovezi și turci, alianță realizată în scopul dominării țărmului nord-pontic și ale cărei consecințe – instaurarea sistematică a hegemoniei otomane în Marea Neagră vor reprezenta subiectul ultimului capitol al studiului (Cap. 15).

Aceste mișcări politice și economice se reflectă în mod evident și asupra spațiului vest-pontic. Modificarea regimului politic al Vicinei – principalul centru comercial și religios din Dobrogea, în timpul stăpânirii bizantine preluarea controlului gurilor Dunării de către genovezi la mijlocul secolului XIV (p. 187, 205), existența celor două cetăți, Chilia și Licostomo (p. 241–242), nașterea

drumului moldovenesc (p. 208–211) și a drumului Brăilei (p. 198–204), drept consecințe ale influenței comerțului genovez asupra economiei Europei Centrale, sunt câteva dintre aspectele ce privesc în mod direct istoria românească și fac subiectul atenției autorilor în paginile lucrării.

Concomitent cu acțiunile politico-comerciale ce marchează destinul Constantinopolului – centru pontic și simbol statal-imperial – țărmul asiatic și prelungirile sale continentale cunosc o nouă etapă istorică, anume nașterea „statului cinghizhanid”, recunoscut sub numele de Imperiul mongol. În analiza acestei chestiuni, autorii insistă asupra priorității aspectului economic al expansiunii mongole, considerând că aceasta s-a desfășurat în baza unui plan bine conturat, a cărui etapă inițială a reprezentat-o extinderea de-a lungul traiectoriei Drumului Mătăsii (p. 43–50).

Continuând din aceeași perspectivă geografică, o deosebită atenție este acordată politicii promovate de urmașii lui Cinghiz-han, Batu, mai apoi Hülegü. Recunoscut drept adevăratul fondator al Hoardei de Aur, Batu-han pare să întreprindă prin acțiunile sale o deviere neintenționată de la proiectul inițial, poziționându-și stăpânirea lateral față de Drumul Mătăsii, pe râul Volga. Autorii remarcă perseverența cu care acesta trasează principalele obiective ale politicii sale: participarea directă la activitățile renumitului Drum al Mătăsii (prin dezvoltarea unei derivații a acestuia) și supunerea Semilunei Roditoare (ceea ce implica subordonarea directă a capătului vestic al axei, portul mediteranean Aias) (p. 51–54). Astfel, noua rută comercială apărută în stepa cumană, așa cum o reflectă investigația autorilor, nu a reprezentat altceva decât materializarea dorinței de perpetuare istorică a vechiului stat mongol. Prin urmare, prejudiciul adus acestei axe secundare, prin campania militară inițiată de Timur Lenk, la sfârșitul secolului al XIV-lea, a contribuit în mod direct la prăbușirea statului însuși.

În același cadru cronologic ne confruntăm cu apariția Ilhanatului, rod al campaniei întreprinse de Hülegü în anul 1261. Concepută ca o forță antagonică, noua formă de stat a reprezentat expresia tendinței de individualizare în rândul mongolilor, ceea ce a dus inevitabil la slăbirea imperiului „cinghizhanid” și afectarea legăturilor sale comerciale, promovate până atunci. Raportându-se la evoluția Ilhanatului, autorii susțin că aceasta s-a aflat sub semnul „predeterminării”, fiind cauzată atât de factori geografici (prezența Drumului Mătăsii), cât mai ales politici („incidentul de la Otrar”, cucerirea Bagdadului, moartea hanului Möngke) (p. 56–63).

În ceea ce privește relațiile dintre vechiul stat „cinghizhan” ridicat în stepa cumană și noul stat mongol din Iran, aflat în controlul a două ramuri comerciale, revendicarea orașului Tabriz (marea „metropolă economică a Ilhanatului”, punct de întretăiere a trei drumuri comerciale) este, din punctul de vedere al celor doi autori, principalul motiv al conflictului perpetuu dintre ele (p. 54–56, vezi și Cap. 5).

În mod evident, claritatea informațiilor și structurarea acestora în ceea ce privește delimitarea principalelor rute comerciale circulante în cadrul cronologic impus conferă

un plus de comprehensivitate lecturii. Astfel, parcurgând capitolele destinate istoriei asiatice, ne confruntăm cu o analiză a fazelor evolutive ale rutelor comerciale urmate în această perioadă, ca reprezentând repercusiuni directe ale cadrului politic. Este vorba despre *anexa comercială continentală*, creată în scopul conectării spațiului nord-pontic al Hoardei de Aur la marele negoț al Asiei Centrale, căreia i s-au alăturat beneficiile temporare ale *drumului irakian* al mirodeniilor, intrat sub controlul Ilhanatului și rivalizând cu drumul egiptean, rămas sub influența directă a Sultanatului mameluc; acestora li s-a adăugat însă și *drumul iranian*, noua arteră comercială ce făcea posibilă conexiunea între Marea Neagră și India, apărută ca o consecință directă a acceptării, în anul 1285, a vasalității Armeniei față de Sultanatul mameluc din Egipt, fapt de pe urma căruia au suferit cele două mari rute, Drumul Mătăsii și drumul irakian al mirodeniilor (p. 83–87, 94). Ca urmare a acestor circumstanțe, este pe deplin relevantă opinia autorilor, ce îi privesc pe genezezi drept principalii beneficiari ai drumului iranian, acest statut exclusivist fiind întărit prin alianța cu Ilhanatul, realizată în anii 1288-1290 și menținută, în concepția autorilor, până la destrămarea statului (p. 88–95).

În capitolele de final ale lucrării, caracterul original este confirmat prin modalitatea de sistematizare a surselor, printr-o nouă perspectivă de abordare din partea autorilor. Este utilă trecerea în revistă, în limita documentelor disponibile, a negustorilor și misionarilor catolici care au călătorit în spațiul asiatic, favorizați de tendința de cooperare a forțelor europene cu cele asiatice, împotriva

dușmanului comun, elementul musulman. Astfel, un rol deosebit l-au acordat autorii comercianților de origine italiană, care, prin inițiativele lor de explorare, au crescut importanța Mării Negre, începând cu sfârșitul secolului al XIII-lea (p. 165–179). În acest mod, bazinul pontic a devenit punctul de plecare al celor mai convenabile rute euroasiatice, respectiv prin Caffa, Tana și Trapezunt, care au cunoscut o adevărată comercializare tipizată a mărfurilor (p. 231–243). Acestora li s-au adăugat, însă, în timp alte centre pontice, precum Pera, Sinope, Chilia, Maurocastrum etc., dezvoltate prin prisma politicii comerciale inițiate, a produselor promovate, a furnizorilor acestora. În acest ultim caz, nu trebuie omis factorul genezezi, prezent în mod intens ca intermediar în schimburile comerciale realizate între centrele regiunii pontice și, în genere, ca liant al relațiilor între spațiul mediteranean și cel pontic.

În încheiere, vastitatea cronologică și spațială a subiectului abordat face inerentă o serie de observații minore. Avem în vedere unele erori ce privesc exactitatea trimiterilor la *Anexe* (p. 99, 189) sau a informației expuse în textul propriu-zis, cauzate în parte de procesul de tipărire (p. 46, 54, 313, 334). Însă aceste constatări nu diminuează importanța lucrării în ansamblul său, ce reprezintă un studiu riguros de actualizare, la nivel documentar, și de reanalizare a istoricului spațiului pontic, aflat la confluența dintre civilizații.

NATALIA MIDVICH

LUMINIȚA BEJENARU, *Arheozoologia Moldovei medievale*, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2006, 282 p.

Lucrarea doamnei Luminița Bejenaru se înscrie, ca tematică, în cadrul cercetărilor interdisciplinare privind trecutul istoric, valorificând resturile faunistice rămase din contextul diverselor activități umane și descoperite prin săpături arheologice.

Această lucrare reprezintă o sinteză arheozoologică a Moldovei medievale, realizată pe baza cercetărilor echipei conduse de doamna conf. Luminița Bejenaru și a celor din literatura de specialitate, prin tema de studiu abordată aducând o contribuție însemnată la cunoașterea inter-relațiilor dintre om și animale, în această perioadă istorică. În total, au fost luate în studiu eșantioane provenite din 21 de așezări, dispuse pe ambele maluri ale Prutului și care însumează 46.000 resturi faunistice. Interpretarea rezultatelor cercetării s-a făcut, pe de o parte, din perspectivă zoologică, urmărindu-se caracterizarea morfologică și răspândirea diferitelor specii animale, iar pe de altă parte, din perspectivă istorică, deoarece conturează rolul pe care îl aveau animalele în viața oamenilor, cât și modalitățile de exploatare a unor specii animale.

Prima parte a lucrării prezintă cadrul general de studiu, punctând rolul arheozoologiei în cercetarea interdisciplinară a vechilor comunități umane, cadrul geografic și istoric al zonei luate în studiu, metodologia de studiu și caracterizarea generală a eșantioanelor faunistice; în vederea caracterizării eșantioanelor s-a

urmărit o grupare a siturilor pe zone, individualizate prin relief, climă și vegetație, după cum urmează: Podișul Sucevei, Câmpia Moldovei, Podișul Bârladului, zona pericarpatică a Moldovei și Podișul Moldovenesc, la est de Prut. În capitolul al doilea sunt prezentate eșantioanele din punct de vedere arheozoologic, cu ajutorul unor tabele de cuantificare a resturilor faunistice; aceste tabele cuprind proporțiile speciilor identificate, atât sub raportul numărului de resturi, cât și a numărului minim de indivizi estimați.

În Capitolul 3 s-au surprins unele caracteristici socio-economice ale comunităților umane care au locuit în așezările arealului geografic studiat. S-au evidențiat particularități ale economiei animaliere ale populațiilor studiate, sub aspectul ponderii unor activități cum sunt pescuitul, vânătoarea și creșterea animalelor. În cazul resturilor de pești, încă de la început, este precizat faptul că acestea au fost subevaluate în cadrul cercetării siturilor, din cauza fragilității și dimensiunilor lor, cât și nepracticării cernerii sedimentului în timpul săpăturii arheologice. Datele de ordin arheozoologic sunt corelate cu cele de ordin istoriografic, făcându-se trimitere la diverse documente și surse medievale scrise. Urmărindu-se tabelele de cuantificarea resturilor faunistice s-a observat că resturile de mamifere sălbatice au o pondere redusă în eșantioanele studiate, concluzionându-se că

vânătoarea avea o importanță relativ scăzută pentru respectivele comunități.

Privitor la cea de-a treia activitate, s-a constatat că în cadrul economiei așezărilor medievale din Moldova, creșterea animalelor a avut o pondere majoră în raport cu celelalte activități; pentru cele mai multe așezări șeptelul era dominat de bovine, porcine și ovicaprine, raportul acestora variind în funcție de factori geografici, etnici sau religioși. În așezările medievale studiate, gospodărirea șeptelului se realiza după reguli care variau de la o specie la alta, de la o regiune la alta, în funcție de interesul pentru produsele primare sau pentru cele secundare.

Spectrul faunistic evidențiat prin analizele arheozoologice a permis sublinierea faptului că presiunea antropică, mai crescută în cea de-a doua parte a mileniului II d.Hr., a avut drept consecință micșorarea arealelor de răspândire a unor specii precum *Cervus elaphus* și *Ursus arctos*, mai ales din cauza reducerii și fragmentării suprafețelor împădurite. În cazul altor specii identificate în eșantioane, precum *Bison bonasus* și *Bos primigenius*, s-a ajuns chiar la dispariția lor.

Descrierea morfometrică a unor specii animale, care face obiectul celui de-al patrulea capitol al volumului, se bazează pe studiul anatomo-comparat al resturilor osoase și dentare recoltate din siturile arheozoologice medievale luate în studiu. Datele metrice pentru oase lungi și scurte, oase late, dentiție pentru speciile *Bos taurus*, *Sus domesticus*, *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Equus caballus*, *Canis familiaris* și cervide sunt cuprinse în anexele din ultima parte a volumului și constituie o bază de date foarte utilă pentru ulterioare comparații, fie pentru alte zone, fie pentru alte perioade istorice. Importante sunt concluziile desprinse din analizele osteometrice comparative, și anume că

tipurile de animale identificate „corespund în mare parte raselor primitive autohtone, păstrate în zilele noastre. Ele au o productivitate redusă, dar o mare rezistență, fiind bine adaptate condițiilor de mediu din țara noastră”. Un aport important al studiului îl reprezintă compararea valorilor estimate pentru talia la greabăn în cazul mamiferelor domestice, cu cele înregistrate în eșantioane medievale din restul Europei. Astfel, porcul domestic exploatat în Moldova nu se deosebea de cel din restul Europei; în schimb, pentru ovicaprine și bovine, valorile medii ale taliei la greabăn le plasează printre cele mai mari din Europa. Pentru cal s-au stabilit mai multe categorii de talie, iar comparativ cu taliile pentru cai din restul țărilor europene, cei exploatați în Moldova aveau o statură medie.

Pe parcursul lucrării sunt numeroase fotografii pentru piese osoase sau procese cornuale, numeroase diagrame de dispersie, histogramme de frecvență și tabele sintetice, care ilustrează și facilitează înțelegerea informației. În partea finală a lucrării sunt concluziile, urmate de un rezumat și o listă de figuri și tabele în limba engleză.

Bibliografia folosită este bogată, iar valoarea științifică pe care o are și profesionalismul realizării, fac ca această lucrare să fie una de referință în domeniul arheozoologiei și anatomiei comparate, lucrare care poate fi consultată de toți cei interesați de relațiile dintre comunitățile umane medievale și lumea animală, descrierea morfoscopică și osteometrică a mamiferelor domestice exploatate în perioada medievală și modificările în timp ale arealului de distribuție pentru unele specii sălbatice.

SIMINA STANC

Zargidava – Revistă de istorie, VI, Bacău, Editura Conexiuni, 2007, 284 p.

În martie 2007 a apărut al șaselea număr al revistei de istorie *Zargidava*, sub egida Filialei Bacău a Societății de Științe Istorice din România și Fundației Cultural-Științifice „Julian Antonescu”. Inițiatorul, fondatorul și redactorul-șef al acestei publicații este prof.dr. Ioan Mitrea, președinte al celor două asociații menționate mai sus.

Dacă la apariția primului număr au fost mulți sceptici, care credeau că inițiativa se va opri aici, având în vedere, în primul rând, lipsa unor resurse financiare sigure, iată că a apărut deja al șaselea număr al revistei *Zargidava*. Menționăm că, anual, revista s-a tipărit numai prin sponsorizări și donații, fără nici un sprijin financiar din bani publici, de la nivel central sau local.

Volumul apărut anul acesta, ca și celelalte numere, este structurat pe domenii și debutează cu *Aniversare* (p. 5–30); urmează apoi *Istoria românilor* (p. 31–195), *Istoria universală* (p. 196–226), după care un capitol dedicat *Școlii, bisericii, educației* (p. 227–247); în continuare, *note și recenzii* (p. 248–280), *Abrevieri* (p. 281–283), iar în final o *Scrisoare de mulțumire* semnată de către colegiul redacțional (p. 284).

Recentul număr este deschis cu un articol dedicat profesorului dr. Ioan Mitrea la 70 de ani, semnat de către

Dimitrie-Ovidiu Boldur (p. 5–30). Articolul face o succintă biografie a profesorului Mitrea, plecând de la studiile primare, gimnaziale, liceale și universitare (pe care le-a absolvit ca șef de promoție). Prezentarea continuă cu activitatea științifică pe care a început-o, în 1963, la Institutul Pedagogic din Iași, de unde a fost transferat în 1964 la Institutul Pedagogic din Bacău, apoi la Facultatea de Istorie-Geografie din Bacău (fiind și decan), unde a funcționat până în 1975 (când aceasta a fost abuziv desființată). Apoi a fost timp de un an titular la Liceul „George Bacovia” Bacău, pentru ca din 1976 până în 1985 să funcționeze la Muzeul Județean de Istorie și Artă din Bacău (în perioada 1976–1982 fiind director) (p. 6–7). Revine din 1986 la Liceul „George Bacovia” Bacău (azi Colegiul Național „Ferdinand I”), unde a slujit la catedră până în vara anului 2006 (p. 10). După desființarea Facultății de Istorie-Geografie Bacău, în 1975, a activat în învățământul superior, în calitate de cadru didactic asociat, la Institutul de învățământ superior din Bacău (devenit după 1989 Universitatea din Bacău), la Universitatea „Spiru Haret” – Filiala Bacău, Universitatea „Mihai Eminescu” – Filiala Bacău.

Ca o recunoaștere a contribuției sale în domeniul învățământului a fost răsplătit cu numeroase distincții, între care Ordinul Național „Pentru Merit”, în grad de Cavaler. Ultima distincție primită este Diploma prin care i s-a conferit titlul de Membru de onoare al Consiliului Profesorat al Colegiului Național „Ferdinand I”, Bacău, unitate școlară reprezentativă a învățământului românesc, în care a slujit catedra de istorie peste trei decenii.

Articolul la care ne referim prezintă și activitatea de cercetare științifică a arheologului Ioan Mitrea, începută „încă din anii studenției sub competența îndrumare a distinsului prof.univ.dr.doc. Mircea Petrescu-Dîmbovița” (p. 7). Astfel, autorul s-a aplecat încă de student asupra cercetării secolelor VI–X din Moldova, absolvind licența cu o temă din acest domeniu (în 1963), pentru ca apoi să susțină doctoratul în domeniul mileniul I, în 1979 (p. 7).

Pe lângă participările pe numeroase șantiere în care a fost cooptat, ca membru, în vederea deprinderii „tainelor” arheologiei, un loc aparte îl ocupă cercetările de la Lozna-Dorohoi, Mănoaia-Costișa, jud. Neamț, Oituz-jud. Bacău, Botoșana-jud. Suceava (p. 7). Un loc deosebit în preocupările arheologice ale autorului îl ocupă cercetarea sistematică a așezărilor de la Izvoare-Bahna, Borșeni și Davideni (jud. Neamț), Bacău-Curtea Domnească, Oncești, Dămieniști și Ștefan cel Mare (jud. Bacău) (p. 8).

De menționat că Ioan Mitrea a sprijinit cercetările arheologice din zona subcarpatică a Moldovei, nu numai în calitate de director al muzeului băcăuan (1976–1981), dar și ca membru, câțiva ani, al Comisiei Naționale de arheologie și membru al Consiliului Științific al Institutului de Tracologie.

Bogata activitatea se reflectă într-un număr mare de lucrări, între care 12 cărți (ca autor sau coautor), 122 articole, studii, rapoarte de arheologice, 51 recenzii și note bibliografice, și peste 200 de articole de popularizare. O prezentare a activității prof. Ioan Mitrea, prilejuită de aniversarea a 70 de ani de viață, a apărut și în revista băcăuană *Carpica*, vol. XXXVI, 2007, unde se include și o listă de lucrări, actualizată (p. 234–253).

Am insistat în mod special să prezentăm mai pe larg articolul dedicat profesorului Ioan Mitrea și datorită faptului că încă ne aflăm în anul împlinirii celor 70 de ani de viață, dar și pentru că recent i s-a conferit, pe data 17 mai a.c., titlul de Membru de Onoare al Institutului de Arheologie Iași al Academiei Române.

Capitolul *Istoria românilor* debutează cu un articol semnat de către Silviu Sanie, intitulat *Noi descoperiri de însemnări și imagini în spațiul dacic (sec. III a.Chr.–III p.Chr.)* (p. 31–38), în care autorul analizează un număr de descoperiri arheologice inscripționate cu semne și imagini, ce au suport diferit (ceramică, piatră, silex, malahit, marmură, metal, os), provenite din propriile cercetări arheologice ale autorului, de pe șantierul de la Barboși-Galați, Bâta Doamnei-Piatra Neamț, Dumbrava – com. Ciurea, jud. Iași, Ciolănești din Deal, jud. Teleorman, dar și din alte șantiere în care au fost descoperite astfel de piese, cum ar fi cele de pe șantierele de la Poiana, jud. Galați, Răcățiu, com. Horgești și Brad, com. Negri, jud. Bacău.

În continuarea este publicat un articol semnat de către Dumitru Protase, *1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman* (p. 39–41), care a fost publicat de către autor și în versiune italiană, în volumul *Roma, Dacia, România*, București, 2006, p. 85–92, și în care se face o trecere în revistă de a situației, datelor și consecințelor istorice ale momentului aniversat.

Urmează articolul semnat de către Dan Gh. Teodor, *Anții și alanii în spațiul carpato-dunăreano-pontic (secolele VI–VIII)* (p. 42–48), prin care autorul precizează importanța studierii elementelor alogene din spațiul menționat, alături și împreună cu elementele autohtone, în vederea cunoașterii transformărilor petrecute în plan social-economic, etno-demografic și politic, în perioada secolelor VI–VIII d.Hr.. Astfel, sunt analizate izvoare scrise și arheologice privitoare la anți și alanii, semnalându-se o serie de descoperiri ce pot fi atribuite acestor populații, care, deși nu sunt numeroase, pot oferi „o imagine nouă asupra realităților etno-demografice, culturale și politice dintr-o perioadă istorică extrem de frământată și în același timp să completeze sau să amendeze multe din informațiile transmise de izvoarele scrise ale vremii privind prezența unor populații nomade în spațiul carpato-dunăreano-pontic, în a doua jumătate a mileniului I d.Hr.” (p. 48).

Un izvor inedit privind catolicismul din Moldova: Istoricul Parohiei Catolice de Bacău (p. 49–66) este articolul semnat de către Anton Coșa, autorul publicând un manuscris aparținând renumitului preot catolic și cărturar Iosif Tălmăcel (1887–1979). Autorul, selectând din arhiva inedită pusă la dispoziția Domniei Sale de către strănepoata preotului, Adriana Romedea, „aduce la cunoștința publicului cititor doar unul dintre cele mai interesante documente, încă inedite, din cuprinsul acestei arhive, intitulat: *Istoricul Parohiei Catolice de Bacău (1350–1935)*” (p. 50).

În articolul semnat de către Dumitru Ivănescu, *Surse documentare franceze despre unirea Principatelor Române* (p. 67–71), sunt făcute trimiteri la surse istoriografice extrase din arhivele și bibliotecile din Franța, cu privire la o perioadă importantă din istoria modernă a României, și anume la momentele ce au premers dublei alegeri, cât și unele referințe despre anii de început ai domniei lui Al. I. Cuza. Materialul publicat în revista *Zargidava* se referă la relațiile pe care Principatele Române le-au avut în această perioadă cu Franța, relații pe care autorul le analizează din perspectiva surselor documentare franceze.

În revista *Zargidava* este publicat în continuare articolul semnat de către Gheorghe I. Florescu, *Generalul Henri M. Berthelot între Franța și România (1916–1918)* (p. 72–95), în care autorul supune atenției cititorului o succintă analiză, nu atât a activității generalului Henri M. Berthelot, în timpul misiunii acestuia în România, în perioada 15 octombrie 1916 – 9 martie 1918, ci mai ales a repercusiunilor, a interesului arătat de către istoriografia românească acestui general, pe care se pare că istoriografia franceză nu l-a tratat așa cum ar fi meritat personalitatea acestuia. Autorul subliniază că „nici un

francez nu a scris, până în prezent, măcar un articol consacrat aceluia căruia, în 1917, colonelul Georges Dumon îi dedica poezia *Nous voulons* (publicată în volumul *En Roumanie. Quelques vers*, ediție și studiu introductiv de Gheorghe I. Florescu, Iași, 1996, p. 24, prima ediție fiind publicată în 1917 la Bacău).

Volumul continuă cu un material semnat de Ion Agrigoroaiei, „*Din graniță ați făcut punte*” (p. 96–101), în care autorul se referă la poziția lui C. Stere referitoare la participarea României la primul război mondial. Politicianul român a fost unul dintre principalii contestatari ai alianței cu Rusia, tocmai datorită faptului că el considera că prin aceasta se pierdea definitiv teritoriul de peste Prut. În același timp, autorul se referă la momentele care au dus la unirea Basarabiei cu România (proclamarea Republicii Democratice Moldovenești, decembrie 1917, proclamarea independenței Republicii Moldovenești la 24 ianuarie 1918, declarația de unire a Basarabiei cu România, 27 martie 1918, Decretul regal din 9 aprilie 1918, prin care regele Ferdinand I recunoștea unirea).

Jean Ciută semnează articolul *Reîntregirea românească, act al voinței elitei politice și luptei poporului român* (p. 102–106), prin care autorul face o trecere în revistă a momentelor premergătoare unirii înfăptuite în 1918.

Capitolul dedicat istoriei românilor continuă cu articolul semnat de către Sever Dumitrașcu și Laura Ardelean, *Realități uitate: Regele Ferdinand și Oradea* (p. 107–110), în care se analizează importanța implicării regelui Ferdinand I în evoluția evenimentelor ce au dus la înfăptuirea unirii din 1918, fiind analizată și perioada de după unire, neuitându-se faptul că „În 1923, în România a fost elaborată, și marele rege a semnat-o, cea mai democratică Constituție a României, ce a rămas model generațiilor următoare” (p. 107). De asemenea, articolul urmărește și implicarea regelui în relațiile directe cu oamenii, făcându-se referire la relația pe care acesta a avut-o cu Oradea, menționându-se faptul că orădenii i-au spus regelui Ferdinand cel Loial.

Căminul cultural – principala instituție a satului românesc din perioada interbelică (1919–1939) (p. 111–117), articolul semnat de Constantin Cloșcă, tratează importanța și realizările căminelor culturale în perioada interbelică, organisme reprezentative pentru obștea rurală românească, care au contribuit la educația și informarea sătenilor.

În articolul *Legea de organizare judecătorească din 25 iunie 1924* (p. 118–137), Cristian Nicolae Ursulescu analizează cadrul legislativ al perioadei interbelice, ale cărui baze sunt puse odată cu promulgarea Constituției din 29 martie 1923, prima lege fundamentală a României reîntregite. Articolul analizează contextul și modul adoptării Legii de organizarea judecătorească din 25 iunie 1924.

Gheorghe Buzatu semnează articolul *22 iunie 1941: „Agresiunea” României antonesciene împotriva Rusiei staliniste (după unele probe epistolare)* (p. 138–164), în care autorul tratează implicarea României în cel de-al doilea război mondial. De asemenea, autorul publică o serie de documente privitoare la alegerea conducătorului statului român, Ion Antonescu, precizând importanța

„rolului probelor de acest gen în aprofundarea și determinarea caracterului drept și justificat al războiului declanșat de România la 22 iunie 1941” (p. 148).

În continuare, în revista *Zargidava* este publicat un material dedicat tot celui de-al doilea război mondial, semnat de Maria Dobroi, *Atitudinea opoziției democratice față de războiul împotriva URSS* (p. 165–179), în care autoarea prezintă atitudinea liderilor democrați referitoare la intrarea României în război alături de Germania, aceștia subliniind faptul că efectele acestei politici începeau să se manifeste în defavoarea țării.

Constantin Mocanu publică partea a doua a materialului *Cu privire la raportul dintre noțiunile istorie și retrologie (II)*, (p. 180–195); prima parte a fost publicată în *Zargidava*, V, Bacău, 2006, p. 153–17. Autorul, recurgând la istoriografia românească și universală, încearcă să facă o analiză a necesității studierii istoriei, la începutul materialului, pentru ca apoi să trateze legătura dintre istorie și retrologie; acesta consideră că termenul de retrologie s-a răspândit și datorită studiilor de istorie agrară publicate sub egida Societății de Istorie și Retrologie Agrară din România.

Revista *Zargidava* continuă cu cel de-al doilea capitol general, *Istorie universală*, care debutează cu un articol semnat de către Dimitrie-Ovidiu Boldur, *Pontifex Maximus – rege, o translatare de la antichitate la evul mediu* (p. 196–198), în care autorul încearcă să realizeze o comparație între „pontifex maximus” din antichitate și regii Evului Mediu, cu privire specială asupra unei „sigure fațete a regelui – cea a puterilor sale divine” (p. 197).

Articolul semnat de Nelu Zugravu, *Germanicii și Roma. Noi abordări istoriografice* (p. 199–208), analizează evoluția istoriografică referitoare la tema raporturilor dintre lumea germanică și lumea romană, autorul precizând faptul că acestea au o „vechime istoriografică respectabilă” (p. 199), însă remarcă faptul că există o „mobilitate a istoriografiei occidentale și interesul aparte pe care-l ocupă în acest context problematica raporturilor dintre Imperiul roman și transilmitaneii de neam germanic” (p. 208).

Acad. Mircea Petrescu-Dâmbovița, în articolul *Unele date din domeniul arheologiei mexicane precolumbiene* (p. 209–216), prezintă participarea autorului la cel de-al X-lea Congres Internațional de Științe Pre- și Protoistorice de la Ciudad de Mexico, în octombrie 1981, descriind succint problemele de arheologie pre- și protoistorice dezbătute la congres și subliniind importanța organizării unor astfel de manifestări științifice internaționale, cea din 1981 fiind prima organizată în afara Europa. Articolul prezintă și importante date, mai puțin cunoscute, privind arheologia mexicană precolumbiană.

Capitolul dedicat *Istoriei universale* se încheie cu un articol semnat de către Maria Berceanu, intitulat *Adunările de stări și monarhiile medievale în Europa occidentală* (p. 217–226), în care autoarea își propune să urmărească, într-o primă parte a lucrării, geneza și evoluția adunărilor de stări în Europa occidentală, tratând apoi, într-o a doua parte a lucrării, raporturile acestor adunări cu regalitatea.

Zargidava continuă cu un alt capitol intitulat *Școală, biserică, educație*, care începe cu un material semnat de către Livia Liliana Sibișteanu, *Focul – element primordial (I). Reprezentări și simboluri în religie* (p. 227–234), care analizează focul, care, alături de alte elemente, este considerat încă din antichitate element primordial în operele filosofilor greci, fiind analizate reprezentările și simbolurile focului.

Un interesant articol publică Eugenia Zaharia, cunoscut cercetător al istoriei mileniului I d.Hr., intitulat, *Omul în raport cu mediul natural și social* (p. 235–239), în care autoarea subliniază importanța religiei în istoria civilizației omenirii.

Este publicat în continuare un material care propune un proiect de tehnologie didactică, semnat de Didi Alistar, intitulat *Democrația și drepturile omului. Schimbarea statutului femeii în societatea românească în secolul al XX-lea (Proiect de tehnologie didactică)* (p. 240–247).

Ultima parte a revistei *Zargidava* este dedicată unor note și recenzii, și anume: *Zargidava văzută de un pseudoarheolog* (Vasile Ursachi) (p. 248–255); *Sorin Nemeti, Sincretismul religios în Dacia romană* (Nelu Zugravu) (p. 256–258); *Adrian Bejan, Etnogeneza românilor: proces istoric european* (Nelu Zugravu) (p. 259–268); *Georgeta Filitti, Dorin Matei, Mileniul românesc. 1000 de ani de istorie în imagini* (Simona Farcaș) (p. 269–270); *Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, Princeps Omni Laude Maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare* (Anton Coșa) (p. 271–274); *Octav Vitcu, Cupa de nectar și Cupa de venin* (Ioan Murariu) (p. 274–276); *Ioan Scurtu, Revoluția română din Decembrie 1989 în context internațional* (Adolf Minuț) (p. 277–280).

În partea finală a revistei găsim lista *Abrevierilor* (p. 281–283) folosite în volum, iar la final o *Scrisoare de mulțumire* (p. 284), prin care sunt adresate mulțumiri atât

colaboratorilor revistei, cât și sponsorilor și donatorilor, cu ajutorul cărora *Zargidava* a putut să apară.

Menționăm că, de la an la an, de la număr la număr, conținutul revistei a devenit tot mai atractiv, și asta ca urmare a creșterii numărului de colaboratori, din rândul unor nume reprezentative pentru istoriografia românească. Dacă la primul număr au colaborat numai autori băcăuani, pentru a evidenția că la Bacău există un potențial științific important, capabil să susțină o nouă revistă de istorie, pe lângă consacrată revistă *Carpica*, ajunsă la vol. XXXVI, în numerele următoare au colaborat personalități din întreaga țară.

Trebuie precizat faptul că cele două prestigioase publicații de istorie care apar la Bacău nu sunt concurente, ci complementare, cum a subliniat în mai multe rânduri prof. I. Mitrea, redactorul-șef al revistei *Zargidava*.

Între colaboratorii revistei *Zargidava*, pe lângă istorici, arheologi, muzeografi, arhiviști băcăuani, întâlnim nume prestigioase precum: acad. Mircea Petrescu-Dîmbovița, acad. Alexandru Zub, acad. Camil Mureșan, prof. univ. dr. D. Protase, membru de onoare al Academiei Române; profesori universitari, precum: Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Buzatu, Ioan Ciupercă, Dan Gh. Teodor, Nicolae Ursulescu, Silviu Sanie, Sever Dumitrașcu, Nelu Zugravu; cercetători din institutele Academiei, precum: Eugenia Zaharia, Dumitru Ivănescu, Gh.I. Florescu, Liviu Brătescu și mulți alții.

Să menționăm în încheiere că revista *Zargidava* a fost și este bine primită în peisajul istoriografiei românești, dovadă fiind numeroasele prezentări și recenzii apărute, dar și faptul că, recent, Societatea de Științe Istorice din România a acordat publicației *Zargidava* premiul pe 2006.

LĂCRĂMIOARA ELENA ISTINA